

KÖNYV KÖNYVTÁR KÖNYVTÁROS



Előfizetési felhívás

Tisztelt Olvasóink, Előfizetőink!

Lapunk jövőre a 27. évfolyamába lép. A folyóirat előfizetési díja a 2018. évre változatlanul 4800 forint.

A lap emailen fizethető elő a számlázási adatok és a megrendelt példányszám megadásával, a Könyvtári Intézet titkárságára, Csaba Attilánénak címezve (csaba.attilane@oszk.hu), s az előfizetésekkel, számlázással kapcsolatos kérdésekkel is hozzá lehet fordulni.

Hagyományos levélben a decemberi számhoz mellékelt megrendelő űrlap kitöltésével rendelheti meg lapunkat, a szerkesztőség postai címére (3K Szerkesztősége, 1827 Budapest, Budavári Palota F épület) való visszaküldéssel.

Ha már volt előfizetőnk, kérjük, ne feledje el megújítani előfizetését!
Az előfizetés meghosszabbítása nem automatikus.

A nyomtatott lapszámok megjelenésével egy időben az adott szám tartalma teljes szöveggel elérhető elektronikus formában a Könyvtári Intézet honlapján – az előfizetők számára. A hozzáféréshez szükséges jelszót a felhasználónak külön igényelnie kell a Könyvtári Intézet titkárságán, Csaba Attilánénál (csaba.attilane@oszk.hu).

Cikkeink a nyomtatott számok megjelenéséhez képest fél éves késéssel olvashatók az archívumban és az interneten, szabadon hozzáférhető formában.

**Érdeklődésüket, megrendelésüket előre is köszönik
a szerkesztőbizottság tagjai!**



A Könyvtári Intézet a Cselekvő közösségek - aktív közösségi szerepvállalás (EFOP-1.3.1-15-2016-00001) elnevezésű kiemelt projekt keretében sikeresen akkreditáltatta **A kulturális közösségfejlesztés gyakorlata (45527-3/2017/KOZGYUJT) címmel 60 órás (8 napos) továbbképzési programját.** A projekt időtartama alatt az Intézet összesen 140 szakember számára biztosítja a továbbképzésben való részvételt.

A képzés célja, hogy a résztvevők elsajátítsák a közösségfejlesztés alapismereteit, és képessé váljanak kulturális intézményeket célzó fejlesztési folyamatok generálására. A megszerzett kompetenciák birtokában a szakemberek jártasságot szereznek a társadalmiasított (közösségi részvételen alapuló) intézményi és az esélyegyenlőségi modellek alkalmazásában, illetve megismerik az intézményi önkéntesség támogatásának módszereit.

A képzés célcsoportja: közösségfejlesztési feladatokban résztvevő múzeumi, közművelődési, könyvtári, illetve egyéb kulturális területen dolgozó szakemberek (**részvételi feltétel:** felsőfokú végzettség, Közép-magyarországi régió – azaz Budapesten és Pest megyén – kívüli kulturális intézményben vagy kulturális civil szervezetben betöltött munkakör).

A képzésen való részvétel a Cselekvő közösségek projektnek köszönhetően **ingyenes** – a képzés során a projekt terhére elektronikus tananyagot, étkezést és szállást biztosítunk a résztvevők számára.

A részvételi létszám csoportonként korlátozott, ezért várjuk a **részvételi szándék mielőbbi előzetes jelzését a hangodi@oszk.hu e-mail címen.** A képzés tervezett első két időpontja: **2018. január 23-24-25-26. és 2018. február 6-7-8-9., ill. 2018. február 20-21-22-23. és 2018. február 27-28., március 1-2.** Kérjük, hogy az előzetes jelentkezésre vonatkozó e-mailben **jelöljék meg: melyik időpontot választják.** A végleges elektronikus jelentkezési lehetőség kialakítása folyamatban van, erről újabb hírt és külön értesítést küldünk.

A továbbiakban – a következő évre szólóan – újabb időpontok meghirdetése is várható.

A képzés helyszíne: Könyvtári Intézet, 1827 Budapest, Budavári palota F épület.

A képzés **tanúsítvány** kiadásával zárul.

A képzés moduljai:

- I. A Cselekvő közösségek projekt céljai, a projekt szakmai módszertani eredményei
- II.1. Intézményi alapok, kulturális partnerség: Kulturális partnerség; Múzeumok; Könyvtárak; Közművelődési intézmények
- II.2. Közösségfejlesztés kulturális intézményekben: Közösségelméleti, közösségfejlesztési alapok; Kulturális intézmények szerepe a települési közösségfejlesztésben; Kulturális közösségfejlesztés az intézményekben; Csoportos közösségfejlesztő módszerek gyakorlata
- II.3. A kulturális intézmények közösségi alapú működtetése, társadalmiasítása: A közösségi részvétel lépései; Stakeholder-elemzés a gyakorlatban; Változásmenedzsment
- III.1. a kultúrához: Esélyegyenlőségi modellek
- III.2. Önkéntesmenedzsment

A képzés során megszerezhető kompetenciák:

- a Cselekvő közösségek projekt céljainak és eredményeinek megismerése,
- képesség a kulturális partnerség generálására,
- képesség a közösségfejlesztés generálására,
- képesség a kulturális intézményeket célzó fejlesztési folyamatok generálására,
- jártasság a társadalmiasított intézményi modellek alkalmazásában,
- jártasság az esélyegyenlőségi modellek alkalmazásában,
- a kulturális önkéntességi tevékenység támogatási módszereinek elsajátítása,
- kompetenciák esetpéldák, jó gyakorlatok gyűjtésére és alkalmazására a múzeumi, könyvtári, közművelődési területen.

KÖNYV, KÖNYVTÁR, KÖNYVTÁROS

26. évfolyam 12. szám

2017. december

Tartalom

Műhelykérdések

- Dancs Szabolcs:** A hiteles digitális másolatról és a másolati példányok bibliográfiai kezeléséről – 2. rész: Metaadatok 3

Konferenciák

- Vasné Tóth Kornélia:** Nemzetközi tudományos ex libris konferencia Krakkóban ... 12
- Dancs Szabolcs:** Miért szomorú a jogtisztázás polipja? 20

História

- F. Dárdai Ágnes:** Fitz József és Domanovszky Ákos, az Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárának reformer igazgatói (1930-1942) 24

Olasás

- Juhász Valéria:** A literációs tudatosság kialakulása az olvasástanulás előtt 38
- Sándor Ildikó:** A mesemondás három aranyalmája 45

Könyv

- Mezey László Miklós:** Fejezetek a debreceni élclapok történetéből..... 50

From the contents

- Szabolcs Dancs*: Descriptive metadata for long-term preservation and the bibliographic management of digital surrogates – Part 2. Metadata (3)
- Kornélia Tóth Vas*: „Ex libris: mark of ownership – piece of art” conference in Krakow (12)
- Valéria Juhász*: Pre-reading literacy development (38)

Cikkeink szerzői

Borostyániné Rákóczi Mária, az Eszterházy Károly Egyetem OPKM főkönyvtárosa; *Dancs Szabolcs*, az OSZK főtanácsosa; *F. Dárdai Ágnes*, a Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont főigazgatója; *Juhász Valéria*, a Szegedi Tudományegyetem JGYPK SZTTK docense, a Magyar; Olvasástársaság vezetőségi tagja; *Mezey László Miklós*, az OSZK nyugalmazott munkatársa, a 3K volt főszerkesztője; *Sándor Ildikó*, néprajzkutató, a Hagyományok Háza munkatársa; *Vasné Tóth Kornélia*, az OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtárának munkatársa

Szerkesztőbizottság:

Bánkeszi Lajosné (elnök)

**Bartos Éva, Dancs Szabolcs, Fülöp Attiláné, Mezey László Miklós,
Németh Márton, Szeifer Csaba, Venyigéné Makrányi Margit**

**Szerkeszti:
Béres Judit**

A szerkesztőség címe: 1827 Budapest I., Budavári Palota F épület; Telefon: 224-3791; E-mail: 3k@oszk.hu;

Internet: www.ki.oszk.hu/3k

Közreadja: a Könyvtári Intézet

Felelős kiadó: **Fehér Miklós**, a Könyvtári Intézet igazgatója

Technikai szerkesztő: **Nagy László**

Borítóterv: **Gerő Éva**

Nyomta a NALORS Grafikai Nyomda, Vác

Felelős vezető: **Szabó Gábor**

Terjedelem: 8,25 A/5 kiadói ív.

Lapunk megjelenését támogatta az

**Emberi Erőforrások Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alap**



nka

Nemzeti Kulturális Alap

Terjeszti a Könyvtári Intézet

Előfizetési díj 1 évre 4800 Ft. Egy szám ára 400 Ft.

HU-ISSN 1216-6804

Dancs Szabolcs

A hiteles digitális másolatról és a másolati példányok bibliográfiai kezeléséről – 2. rész: Metaadatok

Míg cikkem első részében a digitális másolatok hitelességéről, a hitelesség ellenőrzésének fontosságáról, illetve lehetséges eszközeiről írtam¹, addig jelen írás mindenekelőtt a digitalizált tartalmak metaadatainak kezeléséről, bibliográfiai feldolgozásáról szól. Részben arra az előadásomra építettem, amelyet a pozsonyi CDA 2017 konferencián tartottam a tárgyban ez év novemberében.²

Néhány szó a németországi jó gyakorlatról

Még mielőtt a digitális másolati példányok leírására szolgáló metaadatokkal tüzetesebben foglalkoznánk, érdemes szólnunk egy jó gyakorlatról. Németországban a DFG (*Deutsche Forschungsgemeinschaft = Német Kutatási Alapítvány*) fektette le azokat a digitalizálási irányelveket³, amelyek alapján az egyes tudományos intézményeknek ki kell dolgozniuk a saját digitalizálási szabályzataikat. A dokumentum jelentős része szól a metaadatokról, amelyek sémáinak definiálása fontos eleme egy digitalizálási szabályzatnak.

Az irányelvek értelmében a metaadatokat szoftversemleges, szabványos formában szolgáltatjuk, általában XML-ben kódolva. Az optimális, egyben fenntartható felhasználás érdekében a leíró adatok esetében az adott terület szabványait és referenciamodelljeit szükséges mérvadónak tekinteni, valamint, ahol lehetséges, kapcsolatot szükséges létrehozni a már publikált szabványos adatokkal. Személynevek, életrajzi vagy földrajzi adatok esetén elvárás a Deutsche Nationalbibliothek Integrált katalógustárának (*Gemeinsame Normdatei, GND*) használata. Ezen felül is lehetőséget kell teremteni további – nemzeti vagy nemzetközi – kontrollált szótárak illesztésére.⁴ A metaadatokra vonatkozó legfontosabb irányelvek a következők:

- A leíró metaadatokat kötelezően a megfelelő dokumentum-specifikus szabvány szerint kell megadni:

- = Szöveges dokumentumok, levéltári anyagok esetén: **Metadata Encoding and Transmission Standard / Metadata Object Description Schema (METS / MODS)**
- = Kéziratok esetén: **Metadata Encoding and Transmission Standard / Text Encoding Initiative (METS / TEI)**
- = (Egyedi) vizuális és háromdimenziós objektumok esetén: **Lightweight Information Describing Objects (LIDO)**
 A megadott metaadatokat a vonatkozó XML-séma szerint validálni szükséges, valamint szemantikai hibaelőzést kell rajtuk lefolytatni.
- A leíró metaadatokat kötelező **Open Archives Initiative (OAI)** interfészen keresztül szolgáltatni (akár saját rendszeren belül, akár egy erre alkalmas portálon keresztül).
- A digitális adatok és metaadatok összekapcsolására **perzisztens azonosítók**at szükséges alkalmazni a nyilvántartórendszerekben (katalógusokban, online keresőrendszerekben). A digitalizált anyagokat professzionális céleszközökkel online hozzáférhetővé kell tenni, valamint el kell helyezni a **Német Digitális Könyvtárban** (*Deutsche Digitale Bibliothek, DDB*) és – közvetett módon – az **Europeánban**.
- A projektgazdának kell gondoskodnia arról, hogy az egyes digitalizálási egységek egyértelmű módon legyenek azonosíthatóak, valamint a rendszerben jelen lévő többi egységtől elkülönülten lehessen őket visszakeresni.
- Az említett portálokhoz szabványos formátumban, **OAI-n** keresztül kell eljuttatni a tartalmakat.
- Strukturált metaadatok használata esetén a **DFG Viewer** weboldalán⁵ található jelölők listájából szükséges kiindulni. Ajánlott a METS vagy a TEI használata, mindenesetre a DFG-Viewert támogató formátum az elvárás. (A DFG-Viewer egy hivatkozási implementáció a DFG által elvárt szabványokhoz. Ilyenek a METS / MODS, METS / TEI és az OAI-PMH adatsere-interfész.)
- Az egyes projektekhez köthető gyűjteményleírásokat szintén szabványos formában szükséges megadni, lehetőség szerint egyúttal angol nyelven is. Megadhatóak a következők szerint: Dublin Core Collections Application Profile, METS, MODS vagy TEI headers, Encoded Archival Description (EAD) és LIDO.
 A dokumentum 34 oldalon át közli a konkrét metaadatsémákat (Anhang A-B-C-D-G).

Digitális másolatok kezelése: RDA-perspektíva

Az anglo-amerikai katalogizálási hagyományban (ld. AACR2) a távoli elérésű elektronikus információforrások kiadottak (*published*) tekintendők. Ezt a tradíciót viszi tovább az új forrásleírási szabályzat, a *Resource Description and Access* (RDA). A reprodukció minden esetben egy kiadás (FRBR-i terminológiával: Megjelenési Forma) egy adott példányáról készül, ez alapján feltételezhető az alábbi kapcsolat az eredeti információforrás (mint Példány) és a digitális másolat (mint Megjelenési Forma) között:



A könyvtárostól elvárható filológiai hitelesség tehát azt kívánja, hogy a másolati példány leírását az eredeti példányával kapcsoljuk össze, még hozzá úgy, hogy egyben az alkalmazott hitelesítési eljárásra is referálunk:



A (filológiai) hitelesség megfelelő bizonyítása tehát olyan kívánalom, amely levezethető a könyvtárosi felelősségvállalásból, ami a megbízható információk átadását, a felhasználók félretájékoztatásának elkerülését illeti. A nem elégséges módon kifejezett kapcsolat a másolati példány és eredetije között, avagy kapcsolat feltételezése ott, ahol nem indokolt, a dezinformálás esetkörébe tartozik.

A digitális szurrogátumok és forrásdokumentumok leírásának jól kijelölt helye van a metaadat-szabványok világában. Dappert és Enders négyféle kategóriába sorolja a digitális megőrzéshez szükséges metaadatokat⁶:

Leíró metaadat: az intellektuális entitást ismérvekkel írja le, mint amilyen a szerző és cím; részét képezhetik a történeti kontextusra (*provenienciára*) vonatkozó adatok, pl. annak leírása, hogy mely nyomtatott példányon alapul a származtatott digitális változat.

Strukturális metaadat: a fizikai strukturális relációk leírására szolgál, meghatározhatja pl., hogy mely kép mely weboldal része, vagy hogy az oldalak hogyan követik egymást egy digitalizált könyvben.

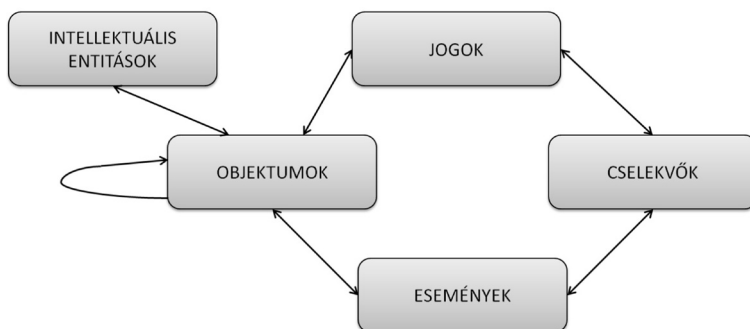
Technikai metaadatok: az egyes fájl típusokra vonatkoztatható műszaki információk, pl. a szoftver- és hardverigény, de ide tartoznak az olyan tartalomtípus-specifikus adatok, mint a szélesség egy képfájl, vagy az időtartam egy zenei fájl esetén.

Adminisztratív metaadatok: a digitális objektum provenienciadatai abban az értelemben, hogy ki fért hozzá, milyen megőrzési tevékenységet folytattak rajta, illetve a hozzáférési jogok és engedélyek is ebbe a kategóriába tartoznak.

Első ránézésre tehát úgy gondolhatnók, hogy az eredeti példányra vonatkozó (bibliográfiai) adatok a leíró metaadatok részét képezik. Ahogy utóbb látni fogjuk, ez nem mindenképpen van így.

A megőrzési célú digitalizálás kapcsán két alapvető – XML-alapú – metaadat-szabványt kell megemlítenünk. A *PREMIS Data Dictionary for Preservation Metadata* szorosan kapcsolódik a hosszútávú-megőrzés szabványához, az OAIS-hoz⁷⁴, és az adminisztratív és technikai adatokra fókuszál. A PREMIS általános modellje öt entitást határoz meg, illetve

ezek tulajdonságaiként – hierarchikusan reprezentálható – szemantikai egységeket definiál.



A cselekvők ('Agent') entitás tulajdonságai:

- 3.1 agentIdentifier (M, R)
 - 3.1.1 agentIdentifierType (M, NR)
 - 3.1.2 agentIdentifierValue (M, NR)
- 3.2 agentName (O, R)
- 3.3 agentType (O, NR)
- 3.4 agentVersion (O, NR)
- 3.5 agentNote (O, R)
- 3.6 agentExtension (O, R)
- 3.7 linkingEventIdentifier (O, R)
 - 3.7.1 linkingEventIdentifierType (M, NR)
 - 3.7.2 linkingEventIdentifierValue (M, NR)
- 3.8 linkingRightsStatementIdentifier (O, R)
 - 3.8.1 linkingRightsStatementIdentifierType (M, NR)
 - 3.8.2 linkingRightsStatementIdentifierValue (M, NR)
- 3.9 linkingEnvironmentIdentifier (O, R)
 - 3.9.1 linkingEnvironmentIdentifierType (M, NR)
 - 3.9.2 linkingEnvironmentIdentifierValue (M, NR)
 - 3.9.3 linkingEnvironmentRole (O, R)

A PREMIS, bár nincs teljes átfedésben – például a leíró információk tekintetében – az OAIS-ban megfogalmazott metaadat-követelményekkel⁸, jelentős forrásként épít a bibliográfiai adatokra – ezt támasztja alá a Kongresszusi Könyvtár oldalán publikált táblázat⁹, amely a MARC 21 Bibliográfiai Formátum és a PREMIS adatszótára közötti megfeleltetéseket tartalmazza.

A másik fontos szabvány a Kongresszusi Könyvtár által fejlesztett METS (*Metadata Encoding and Transmission Standard*), amely a digitális objektumok és metaadataik információs csomaggá való alakítására szolgál. A csomagok funkciójuk szerint különfélék lehetnek (*Submission Information Package* – adatfeltöltésre; *Archival Information Package* – a hosszú távú megőrzéshez; *Dissemination Information Package* – a felhasználónak való információtovábbításra). A METS-en kívül léteznek más megoldások is (BagIt, Fedora Object XML), de ez a leginkább elterjedt, és ez köthető általánosságban az OAIS modelljéhez. Felépítése:

- **METS Header** <metsHdr> – a METS-dokumentumra vonatkozó metaadatok, mint például a létrehozó;
- **Descriptive Metadata** <dmdSec> – magára a digitális objektumra vonatkozó leíró adatok: (1) kimutathat egy külső forrásra (<mdRef>), például meghivatkozhat egy MARC-formátumú bibliográfiai rekordot; vagy (2) tartalmazhat beágyazott metaadatokat (<mdWrap>); (3) illetve alkalmazhatja egyszerre mindkét eljárást;
- **Administrative Metadata** <amdSec> – az adminisztratív metaadatok közé tartoznak a hozzáférési jogosultságokra vonatkozó adatok, a jogi és műszaki adatok, illetve a fájl történet: származtatott fájl/mesterfájl; konverzióra, migrációra vonatkozó adatok, illetve a proveniencia: az eredeti (analóg) forrásobjektum metaadatai;
- **File Section** <fileSec> – az adatállomány-szegmens a digitális objektumot alkotó fájlok listáját tartalmazza;
- **Structural Map** <structMap> – a digitális objektumhoz tartozó hierarchikus struktúra;
- **Structural Links** <structLink> – a struktúratérkép elemei közötti kapcsolatok listája;
- **Behavior** <behaviorSec> – az ebben foglalt információk szükségesek a digitális objektum egyes összetevőinek megjelenítéséhez, lehetnek például konkrét szoftvercsomagokra vonatkozó információk.

Külső leíró metaadat (*External Descriptive Metadata*) használata esetén az mdRef elemben határozzuk meg azt az azonosítót (URN, URL, PURL, HANDLE, DOI), amely a digitális objektumra vonatkozó metaadatok lekérdezéséhez szükséges:

```
<dmdSec ID="dmd01">
  <mdRef LOCTYPE="URN" MIMETYPE="application/xml"
  MDTYPE="DC"
  LABEL=" Kraus, Milan [et al.]: A kétfejű macska">urn:nbn:hu-5955</mdRef>
</dmdSec>
```

Fenti esetben a lekérdezett metaadatot Dublin Core-ban fejezték ki, de természetesen más értéket is definiálhatunk (pl. MARC, MODS, EAD, DC).

Belső leíró metaadatok (*Internal Descriptive Metadata*) megadásához az mdWrap elemet használjuk:

```
<dmdSec ID="dmd002">
  <mdWrap MIMETYPE="text/xml" MDTYPE="DC" LABEL="Dublin Core
  Metadata">
    <xmlData>
      <dc:title>A kétfejű macska</dc:title>
      <dc:creator>Milan Kraus</dc:creator>
      <dc:creator>Ján Ondruš</dc:creator>
      <dc:creator>Štefan Strážay</dc:creator>
      <dc:publisher>NAP Kiadó</dc:publisher>
      <dc:type>text</dc:type>
    </xmlData>
  </mdWrap>
</dmdSec>
```

(A <dmdSec> ID attribútuma szolgál arra a struktúratérképen belül, hogy a dokumentumhierarchia egy adott szakaszát egy adott <dmdSec> elemmel összekapcsolja.)

Azt látjuk tehát, hogy a leíró metaadat a METS-ben a digitális objektum leírására szolgál, amely FRBR/RDA-értelemben egy Megjelenési Forma entitás, amely kapcsolódik egy Példány entitáshoz, konkrétan az eredeti objektumhoz. A kapcsolatjelölő (*Relationship Designator*) abban az esetben, ha a hitelesítés megtörtént: 'hitelesített másolata'. Az eredeti Példányhoz kapcsolódó rekord az adminisztratív metaadat részét képezi, illetve akként hivatkozható meg.



Az adminisztratív metaadaton belül az eredeti (analóg) objektumra vonatkozó információkat a forrásmetaadat (Source Metadata), <sourceMD> elemben rögzítjük:

```
<sourceMD ID=»source01»>
```

```
<mdRef LOCTYPE=»URL» MIMETYPE=»application/xml» MDTYPE=»MARC»  
LABEL=» Kraus, Milan [et al.]: A kétfejű macska»> http://193.225.149.6/opac  
?infile=details.glu&luid=150820677</mdRef>
```

```
</sourceMD>
```

Digitális másolatok bibliográfiai kezelése RDA-alapokon, MARC 21-környezetben

Az RDA az alábbi módon nyilatkozik a hasonmás kiadások és reprodukciók adatainak rögzítéséről (RDA 1.11):

„Hasonmás kiadás (*fakszimile*) vagy reprodukció leírásakor a hasonmás kiadásra (fakszimilére) vagy reprodukcióra vonatkozó adatokat a megfelelő adatelem részeként rögzítjük. Az eredeti megjelenési formára vonatkozó adatokat a kapcsolódó mű vagy megjelenési forma adatelemeként rögzítjük, ahol ez lehetséges.”

Az elvárt filológiai pontosság és hitelesség érdekében a digitális változat és az eredeti Példány közötti kapcsolat definiálendő a katalogizálás során. A Példány lehetséges kapcsolatait a 28.1.1 fejezet tárgyalja. Egy példa a szabályzatból (28.1.1.3):

“*A következő reprodukciója:* ADM 55/40”

A MARC 21-ben a bibliográfiai rekord 776-os adatmezője ('Egyéb fizikai forma') alkalmazható erre a célra:

776 08\$ielektronikus másolata a következő példánynak:\$aSzerb Antal (1901-1945)\$tA Pendragon-legenda\$dBudapest : Franklin, 1934\$h280 p. ; 18 cm\$o170.020\$w000002965227

Esetünkben az alábbi indikátorok és almezők tekinthetők relevánsnak:

776 – Egyéb fizikai forma	
Első indikátor	Második indikátor
0 – megjegyzést képez	# – egyéb formában elérhető
1 – nem képez megjegyzést	8 – jelenítse meg a felhasználói értelmezést könnyítő jeleket
almező kódja	almező neve
\$a	főtételek besorolási adata

\$d	megjelenési hely, kiadó, megjelenés időpontja
\$g	kapcsolódó részek
\$h	fizikai jellemzők
\$i	kapcsolati információ
\$n	megjegyzés
\$o	egyéb azonosító
\$t	cím
\$w	rekordazonosító

Az 'i' almező kapcsolatjelölőt tartalmaz, amelyet a szabályzat 'j' függelékében található jegyzékből választhatunk ki. Ezúttal az alábbi használtuk (J.5.2):

„a következő példány elektronikus másolata: egy analóg formátumú példány, amelyről digitális formátumú változat készült”

A vonatkozó Példányt az 'o' ('Egyéb példányazonosító') almező tartalmával azonosítottuk, jóllehet megjegyzést is tehattünk volna ('Az eredeti példány raktári jelzete: 170.020'), vagy használhattuk volna a 'w' ('Rekordazonosító') almezőt, amennyiben a Példány entitásnak külön rekordja van a rendszerünkben. (A fenti példában a Megjelenési Forma rekordazonosítóját adtuk meg.)

A digitális szurrogátumokról az alábbi adatmezők használatával adhatunk meg további lényegi információkat:

- Tartalom típusa (336)
- Médiumtípus (337)
- Hordozó típusa (338)
- Fizikai médium (340) – itt rögzíthetünk esetlegesen információkat az eredetről, pl.: 'eredeti', 'mesterfájl', 'származtatott mester' (RDA 3.10.1.3)
- Digitális állomány jellemzői (347)
- Elektronikus hely és hozzáférés (856)

Egy példa a digitális másolatok leírása során alkalmazandó mezőkre és értékekre:

336 ##\$aszöveg\$2rdacontent

337 ##\$számítógépes\$2rdamedia

338 ##\$aonline forrás\$2rdacarrier

340 ##\$jszármaztatott mester\$2rdagen

347 ##\$aszöveges állomány\$bPDF\$2rda

776 08\$iA következő példány elektronikus másolata:\$aSzerb Antal (1901-1945)\$tA Pendragon-legenda\$dBudapest : Franklin, 1934\$h280 p. ; 18 cm\$o170.020\$w000002965227

856 40 \$3OSZK – Digitális Könyvtár\$uhttp://nbn.urn.hu/N2L?urn:nbn:hu-136665

A következő példa egy több dokumentum digitalizálásával létrehozott virtuális példány (Reprodukált Megjelenési Forma) RDA/MARC 21-alapú leírását szemlélteti:

776 08\$iA következő példány elektronikus másolata:\$aSzerb Antal (1901-1945)\$tA Pendragon-legenda\$dBudapest : Franklin, 1934\$h280 p. ; 18 cm\$o170.020\$w000002965227\$gp. 1-72.

776 08\$aA következő példány elektronikus másolata:\$aSzerb Antal (1901-1945)\$tA Pendragon-legenda\$dBudapest : Franklin, 1934\$h280 p. ; 18 cm\$oPTEVISz72\$w MOKKAZ0004940112\$gp. 73-280.

Ebben az esetben a 'g' ('Vonatkozó részek') almezőt használtuk annak kifejezésére, hogy a digitális másolat mely részei készültek a hivatkozott példány digitalizálásával.

Fontos itt megjegyeznünk, hogy amikor MARC 21-környezetben a digitális másolat és az eredeti forrás kapcsolatának kifejezésére a bibliográfiai rekord 776-os mezőjét alkalmazzuk, módunkban áll többféle kapcsolatjelölőt használni attól függően, hogy a leírt forrásnak egy FRBR-i értelemben vett Megjelenési Formával vagy Példánnyal való kapcsolatát szeretnénk-e kifejezni. Mi az 'a következő példány elektronikus másolata' kapcsolatjelölőt használtuk, hiszen alapvető elképzelésünk szerint ezt kívánja az elvárható filológiai pontosság, hiszen a digitális szurrogátum mindig egy (vagy több) konkrét analóg példányról készül. Miután azonban a hagyományos bibliográfiai rekord az FRBR-modell első entitás csoportjának (Mű, Kifejezési Forma, Megjelenési Forma, Példány) minden eleme vonatkozásában tartalmaz(hat) adatokat, nem mondhatjuk ki egyértelműen, hogy Megjelenési Forma-Példány vagy Példány-Példány viszonyt fejeztünk-e ki a kapcsolatjelölő használatával, másfelől – másfajta megközelítést, illetve kapcsolatjelölőt alkalmazva – lehetőségünk lett volna ugyanezre mező használatával pl. egy Megjelenési Forma-Megjelenési Forma kapcsolat kifejezésére is, sőt a teljes pontosság, illetve RDA-hűség azt kívánja, hogy a 776-os mező duplikálásával ezt a kapcsolatot is definiáljuk. Az RDA szabályait megfelelő rigorózással leképező, az FRBR-modell szerinti entitásrekordokkal operáló RIMMF alkalmazásban nem is tehetünk mást: itt az 'a következő példány elektronikus másolata' kapcsolatjelölő csak Példány-Példány viszonylatban fejezhető ki (MARC 21-alapú példányrekordban ilyen kapcsolat jelenleg nem definiálható), valamint a Megjelenési Forma-Megjelenési Forma kapcsolatot is szükséges meghatározni:

ELEMENT LABEL	TEXT	RDA RULE
Manifestation		
Title	Az Üvegbura	2.3
Title proper	Üvegbura	2.3.2
Mode of issuance	single unit	2.1.3
Media type	computer	3.2
Carrier type	online resource	3.3
Extent statement †	1 online resource (287 pages)	3.4
RIMMF identifier °	nls00000029	no rule
Composite key °	Üvegbura. Online resource	
Expression manifested	Plath, Sylvia, 1932-1963. The bell jar. Text. Hungarian <nls00000019>	17.1+
Exemplar of manifestation	nls00000030 <nls00000030>	17.11+
Reproduction of (manifestation) ‡	Az üvegbura. Európa. 2014. Volume <nls00000021>	27.1+
Production method	photocopy	3.9

ELEMENT LABEL	TEXT	RDA RULE
Item		
RIMMF identifier °	nls00000030	no rule
Uniform resource locator (item)	https://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/70/66/gg/1/The_Bell_Jar.epub	4.6
Composite key °	nls00000030	
Manifestation exemplified	Üvegbura. Online resource <nls00000029>	17.12+
Reproduction of (item) ‡	MB 252.266 <nls00000076>	28.1+
Restriction on access to item	on the premises	4.4
Custodian	Országos Széchényi Könyvtár <nls00000031>	22.3+

A téma némiképp problematikus voltát mindamellett jól jelzi, hogy az IFLA által ez év augusztusában kiadott könyvtári referenciamodell¹⁰, amely alapján az RDA átalakítása jelenleg zajlik, külön kitér az online hozzáférhető digitális példányok kérdésére. A dokumentum 5.3 fejezetében kifejtett álláspont szerint a digitális példány valahol a Megjelenési Forma és a Példány között foglal helyet.

Konklúzió

Ahogy láttuk, mind az RDA, mind az RDA-képességekkel felruházott MARC 21 alkalmas keretet és kifinomult megközelítést nyújt a digitális másolatok katalogizálásához. A digitális szurrogátumok MARC-alapú bibliográfiai leírásában közvetlen utalhatunk a másolatok forráspéldányaikra, natív környezetben pedig a Megjelenési Forma és Példány kapcsolata – a kapcsolt adatok hálóján át – tranzitíven érvényesül. Ami a hitelességet illeti, ennek rögzítésére javasolható egy új kapcsolatjelölő ("hitelesített másolata") bevezetése, valamint – továbbra is MARC 21-ben gondolkodva – egy új almező definiálása a 776-os adatmező alatt, a hitelesítési eljárást magában foglaló dokumentum (pl. digitalizálási szabályzat) meghivatkozhatóvá tétele érdekében. Jó hír, hogy 2017-től Magyarország is tagja annak a fórumnak, amely az európai szakmai érdekeket hivatott képviselni és érvényesíteni az RDA fejlesztése során.¹¹

Jegyzetek

1. Dancs Szabolcs: A hiteles digitális másolatról és a másolati példányok bibliográfiai kezeléséről – 1. rész: Hitelesség szabványos alapokon. *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2017 (26) 10. sz. 7–15.
2. Az előadásom alapján írt angol nyelvű tanulmány elérhető a rendezvény weboldalán: Dancs Szabolcs: Descriptive metadata for long-term preservation and the bibliographic management of digital surrogates. CDA 2017: Výmena skúseností z prevádzky a budovania LTP archívov. Univerzitná knižnica v Bratislave, Bratislava, 2017. 96–107. Elektronikusan letölthető: <https://cloud.ulib.sk/index.php/s/AxqUW9vJXlcUwS7> (Utolsó megtekintés: 2017. november 17.)
3. Deutsche Forschungsgemeinschaft: DFG-Praxisregeln: „Digitalisierung”. Elektronikusan letölthető: http://www.dfg.de/formulare/12_151/12_151_de.pdf (Utolsó megtekintés: 2017. november 17.)
4. Pl. Iconclass: <http://www.iconclass.nl/home>
5. <http://dfg-viewer.de/>
6. Dappert, A. – Enders, M.: Digital preservation: metadata standards. *Information Standards Quarterly*, 2010 (2) 2. sz. 4–13. Elektronikusan letölthető: https://www.loc.gov/standards/premis/FE_Dappert_Enders_MetadataStds_isqv22no2.pdf (Utolsó megtekintés: 2017. november 20.)
7. Reference Model for an Open Archival Information System (OAIS), Magenta Book, June 2012. Elektronikusan letölthető: <https://public.ccsds.org/pubs/650x0m2.pdf> (Utolsó megtekintés: 2017. november 20.)
8. Lavoie, B.: The Open Archival Information System (OAIS) Reference Model: introductory guide (2014, 2nd Edition). Elektronikusan letölthető: <http://www.dpconline.org/docs/technology-watch-reports/1359-dpctw14-02/file> (Utolsó megtekintés: 2017. november 20.)
9. <https://www.loc.gov/marc/bibliographic/mapping/MARC21vsPREMIStable.html> (Utolsó megtekintés: 2017. november 20.)
10. IFLA Library Reference Model (LRM) – <https://www.ifla.org/publications/node/11412> (Utolsó megtekintés: 2017. november 23.)
11. European RDA Interest Group (EURIG) – <http://www.rda-rsc.org/europe> (Utolsó megtekintés: 2017. november 22.)

Vasné Tóth Kornélia

Nemzetközi tudományos ex libris konferencia Krakkóban (2017)

Nagy örömmre szolgált, hogy 2017. november 15-én az Országos Széchényi Könyvtár képviselőjében előadóként részt vehettem a lengyelországi „*Ex libris: mark of ownership – piece of art*” (*Ex libris: tulajdonjegy – műalkotás*) című, az ex libris tulajdonosjelölő voltát és művészi szempontú megközelítését egyaránt taglaló tudományos konferencián Krakkóban. A szervező a krakkói Pedagógiai Egyetem volt, mely a helyszínt is adta.

Az előadóterem előtt található kis ex libris kiállítás lengyel grafikusok (Jerzy Bandura, Witold Chomicz, Wiktor Langner, Tyrsus Wenhrynłowicz, Jerzy Napieracz stb.) ex libriseiből mutatott be válogatást. A résztvevők megkapták az előadások absztraktját tartalmazó kiadványt a krakkói Pedagógiai Egyetem kiadásában, emellett az egyetem életéről szóló könyvet, ex libris katalógusokat és stílszerűen egy 2017-es, a konferenciára tervezett ex librist, Magdalena Koziak-Podsiadlo intaglio technikával készült alkotását.

A konferencia megrendezésének ihletője az volt, hogy a 2017-es év kiemelkedő a lengyel ex libris élet szempontjából, ugyanis 500 évvel ezelőtt készítették a második ismert lengyel ex librist, Maciej Drzewicki (1467–1535) gnieźnói érsek, Lengyelország primása számára. Egyébként az első ismert ex libris is hozzá köthető, mely 1516-ban Hieronymus Victor bécsi nyomdájában készült. Vietor tekinthető az egyik legfontosabb korai könyvnyomtatónak Lengyelországban. 1508-ban költözött Bécsbe, itteni pályafutása alatt is fenntartotta a kapcsolatot Krakkóval, majd 1517-ben visszatért hazájába.

A konferencia középpontjában az ex libris 500 éves története, tulajdonosi, tulajdonjogi vizsgálata állt, és annak elemzése, milyen szerepet tölt be a művészek, művészettörténészek, könyvgyűjtők és bibliofilek tevékenységében. A lengyel mellett a külföldi (köztük a magyar) ex libris története, jövője, a vele kapcsolatos történelmi és művészi kutatások, a gyűjtésükkel kapcsolatos tapasztalatok is szóba kerültek. Az ex libris eredeti funkciójának – a könyvhöz kötődésnek – elvesztése új szerepköröket hozott a műfaj számára, önálló gyűjtési területté vált. Az egy napos rendezvényen az ex libris tematikai, származásbe-

li sokfélesége, történelmi forrásértéke került mélyreható bemutatásra. Lehetőség nyílt a többdimenziós kutatási eredmények cseréjére, a nemzetek közti párbeszédre, a kapcsolatépítésre. A Podkowa Leśna-i Városi Könyvtár igazgatónőjétől megtudtam például, hogy 2018-ra magyar ex libris tárlatot szerveznek, ennek katalógusát számomra is elküldik. Én 2015-ben és 2016-ban megjelent ex libris témájú könyveimből ajánlottam fel egy-egy példányt a krakkói Pedagógiai Egyetem könyvtára számára.

A nemzetközi konferencián a vendéglátó Lengyelország mellett tervezetten Törökországból, Ukrajnából, Kazahsztánból, Finnországból, Portugáliából vettek részt az ex libris téma szakértői, egyetemi tanárok, tudományos kutatók, könyvtárosok, muzeológusok. A külföldiek közül végül Portugália és Kazahsztán képviselője nem érkezett meg, így nélkülük zajlott a külföldi szekció. A többi 20 előadó lengyelországi volt, Krakkó, Varsó, Łódź, Katowice, Toruń, Poznań, Wrocław, Kalisz stb. városokból, különböző intézmények képviseletében. Az előadások angol, illetve lengyel nyelven hangzottak el. Ismertéseket hallhattunk a lengyel, a török és a finn ex libris történetéről, az ukrán ex librisek gazdag motívumkincséről, jeles intézményi és magán ex libris kollektiókról és gyűjtőkről világszerte. Kapcsolódó témaként a nyomdászat, a bibliofília, a filatélia, a numizmatika, sőt heraldika is szóba került. Az ex libris készítés technikái közül a hagyományos magas- és mélynyomás, síknyomás mellett szó esett a napjainkban terjedő, és egyre népszerűbb számítógépes eljárásról.

Külön előadás mutatta be a lengyelek közül Jan Ziarno (1575–1626) nyomdász műveit, Eugeniusz Józef Stankiewicz (1942–2011) grafikus ex libris munkásságát, Antoni Szczepan Brosz (1910–1978) bibliofilt, ex libris gyűjtőt, a szláv nyelvek fordítóját. Brosz negyven éven keresztül mintegy 20 ezer ex librist gyűjtött össze, ezek közt számos könyvjegy a nevére szól. Janusz Dunin-Horkawicz (1931–2007) bibliofil-gyűjtői munkásságáról is hallhattunk egy összegzést.

A világi gyűjtemények (mint a varsói és a krakkói Nemzeti Múzeum, a krakkói Műszaki és a Pedagógiai Egyetem, a varsói Egyetemi Könyvtár, a kaliszi A. Parczewski Pedagógiai Könyvtár, a poznańi Történelmi Intézet stb.) mellett egyházi könyvtár is bemutatta ex libris gyűjteményét: az első önálló lengyel egyházi tartomány, a gnieźnói érsekség archívuma. A lublini Könyvgyűjtők Társasága is bemutatkozott, a tagok számára készített ex librisekkel.

Az ex libris teoretikus megközelítései közül elméleti előadásokat hallhattunk a könyvjegyek szemantikai megközelíthetőségéről, az ex librisről mint az önmegvalósítás, önkifejezés eszközéről, és szerepéről a posztmodern korban.

Én Magyarországot, a magyar ex libris életet és kutatást képviselve az első, külföldi szekcióban szerepeltem. „*The Hungary-related Bookplates of the Rudomino Library of Moscow in a Hungarian and International Context*” (*A moszkvai Rudomino-könyvtár hungarika ex librissei hazai és nemzetközi kontextusban*) címmel tartottam angol nyelvű előadást, melyben a moszkvai Rudomino-könyvtárbeli hungarika ex libris kutatásom főbb eredményeit vázoltam fel. A magyar vonatkozások mellett nagy hangsúlyt helyeztem az ex librisek nemzetköziségére, ezen belül főként a lengyel–magyar ex libris élet kapcsolódási pontjaira a XX. század második felében. Utóbbiban kiemelkedő szerepet játszottak a nemzetközi ex libris kongresszusok – melyeken mindkét ország képviseltette magát –, és a kölcsönösen megrendezett magyar–lengyel ex libris kiállítások.

Az előadás angol nyelvű változatából tanulmány készül, mely a krakkói Pedagógiai Egyetem jövő évi tanulmánykötetében fog megjelenni.¹



Vasné Tóth Kornélia előadása Krakkóban

A moszkvai Rudomino-könyvtár hungarika ex librisei hazai és nemzetközi kontextusban²

Prezentációm konkrét tárgyát, vizsgálati korpuszát a moszkvai Rudomino Összorosz Állami Idegennyelvű Könyvtár Ritka Könyvek Osztályán fellelhető ex libris anyag (4585 db grafika) hungarika könyvjegyei jelentik. A kutatásra, egy hónapos moszkvai tartózkodásra a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj elnyerése adott lehetőséget a számomra 2010-ben. E témából doktoráltam 2014-ben, monográfiát írtam, mely 2015-ben az Országos Széchényi Könyvtár és a Gondolat Kiadó gondozásában jelent meg *A moszkvai Rudomino-könyvtár hungarika ex librisei hazai és nemzetközi kontextusban* címmel.³

Kutatásom fő célja a hungarika ex librisek elemzése volt. A kutatás területi, nyelvi, személyi, illetve tartalmi hungarikumokra egyaránt irányult, azaz olyan ex librisekre, melyek magyar grafikus alkotásai, és/vagy magyar tulajdonos számára készítettek, és/vagy magyar nyelvűek, és/vagy tartalmukban Magyarországra utalók. A kutatás fókuszában álló további kérdések: a hungarika ex librisek készítőinek szociológiai-demográfiai vizsgálata, a foglalkozás, az életkor, illetve a nemek szerinti arányok bemutatása, az intézmények és magánszemélyek számára készült ex librisek viszonya. A hungarika szempontból érdekelt, nem magyar nemzetiségű gyűjtők, illetve ex libris készítőik nemzetiség, foglalkozás szerinti bemutatása nemzetközi szempontból is nagy jelentőséggel bír, ráirányítja a figyelmünket a külfölddel való főbb kapcsolódási pontokra.

Az ex librisek művelődéstörténeti vonatkozásainak feltárásával, nemzetközi kontextusba helyezésével betekintést nyújtok a 20–21. század ex libris kultúrájába: nagyobb ex libris társaságok, gyűjtemények a világban stb. Mindezekkel céloom a hazai exlibrisológiai kutatások területeinek kiszélesítése, az ex libris beemelése a tudományos vizsgálat tárgyát képező korpuszok körébe. Az ex libris készítettők, tulajdonosok beazonosítása ilyen jellegű összefoglaló munkák hiányában különösen sok háttérkutatást igényelt. A nemzetközi kontextus megteremtéséhez felvettem a kapcsolatot több külföldi intézménnyel, szervezettel, részt vettem nemzetközi kongresszusokon.

A kutatómunka eredményei közül meghatározónak bizonyult a gyűjtemény létrehozójának beazonosítása. Ő *Jevgenyij Nyikolajevics Minajev* (1899–1980, E. H. Миняев) moszkvai művészettörténész, műgyűjtő, szakíró, bibliofil. Szerkesztett kb. 20 ex librisről szóló könyvet, több átfogó jellegű munkát, katalógust, mappát, monográfiát, köztük a korabeli szovjet ex libris művészetről átfogó képet adó *Ekszlibrisz. Szovetszkij Hudozsnyikov* (1966) címűt. Bemutatta J. Ny. Goljakovszkij, J. O. Burgunker, M. V. Matorin munkásságát. Gyűjteménye további egységei fellelhetők a Puskin Szépművészeti Múzeumban és a Jaroszlav Képzőművészeti Múzeumban is. Utóbbi állományában kb. 25 ezer a Minajevtől származó ex libris anyag. Egyik múzeum sem foglalkozott a Minajev-gyűjtemény részletekbe menő, elemző feldolgozásával – jelen kutatás ezért újszerű eredményekkel szolgál mind az exlibrisológia, mind a könyvtártudomány számára. Minajev nevére szóló ex librist készített N. V. Burmagin, G. Kravcov, A. T. Nagovicin. Minajev két ex librise szerepel az Országos Széchényi Könyvtár állományában is.

A Rudomino-könyvtár által őrzött Minajev-gyűjtemény áttekinthető rendszerét kisgrafikai mappák és szabadlapos albumok adják. A 39 db, országok szerint rendezett mappa összesen 3911 darab ex librist, illetve alkalmi grafikát tartalmaz. A mappák közül 5 a teljesen magyar vonatkozású, azaz hungarika anyag. Ezek mellett még egy mappa nagy százalékka is magyar anyagnak bizonyult. Ehhez adódik még a 32 db szabadlapos albumban szereplő 6 db hungarika.

A Minajev-gyűjtemény rendezettsége nemzetközileg széles spektrumot mutat, a szereplő országok: Anglia, Ausztria, Belgium, Csehszlovákia, Dánia, Finnország, Franciaország, Hollandia, Japán, Jugoszlávia, Kanada, Kína, Lengyelország, Magyarország, Németország, Norvégia, Olaszország, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szovjetunió, USA. Lengyelország szerepel a legtöbb lappal. E sorban Magyarország is kiemelkedő arányt képvisel, ami a magyar–oroszlás kapcsolatok erőteljes meglétét mutatja a vonatkozó időszakban, ez a Rudomino-könyvtár hungarika ex librisei készítése idejét tekintve az 1960–70-es évek. Ekkoriban az ex libris élet élénkülésének lehetünk tanúi nemzetközi szinten is (megalakuló egyesületek, a FISAE létrejötte, szakirányú folyóiratok megjelenése stb.). E sorba illeszkedik az 1959-ben megalakuló magyar Kisgrafika Barátok Köre tevékenysége, mely szervezet jó kapcsolatban állt az orosz Minajevvel is, akinek ex libris gyűjteménye a nemzetközi rendszerű gyűjtemények és a hungarikakutatás mintapéldája.

A hungarika ex librisek feltárására irányuló kutatás főbb eredményei számadatokban: a Rudomino-könyvtárban őrzött Minajev-gyűjtemény 4585 darab kisgrafikájából 784 bizonyult hungarikának, mely a teljes anyag 17%-a, jelentős arány. Az ex libris készítőket, a grafikusokat nézve a gyűjteményben összesen 80, nemzetközileg elismert magyar grafikus ex librisei szerepelnek, a legnagyobb példányszámban: Fery Antal, Drahos István, Stettner Béla, Bordás Ferenc, Menyhárt József, Nagy László Lázár, Tempinszky István,

Takács Dezső, Nagy Árpád, Diskay Lenke stb. alkotásai. A magyar grafikusok összesen 677 ex librise átfogó képet nyújt az 1960–70-es évek könyvjegyművészetéről.

Számos külföldi grafikus készített magyar gyűjtőnek ex librist. Közülük 36 művész szerepel a Rudomino- könyvtár állományában, összesen 109 ex librisszel, ill. alkalmi grafikával; a legnagyobb példányszámban a lengyel Józef Szuszkiewicz, Bronislaw Tomecki, Malgorzata Korolko, a német Fritz Kühn, az osztrák Franz von Bayros, a szovjet-orosz grafikusok közül Jevgenyij Nyikolajevics Tyihanovics, Jevgenyij Nyikolajevics Goljakovszkij, Anatolij Ivanovics Kalasnyikov, Konstantin Kozlovskij.

A magyar–lengyel kulturális együttműködés több évszázada végigkíséri a két nép történetét.⁴ A 20. század második felének ex libris életét tekintve a két ország közti kapcsolat kiépítésében nagy szerepe volt Lippóczy Norbertnek (1902–1996)⁵, a magyar származású, Tarnówban élő ex libris gyűjtő borásznak, aki adományával megalapozta a Magyar Mezőgazdasági Múzeum szőlős-boros ex libris gyűjteményét. Az 1964-es krakkói X. Nemzetközi Ex libris Kongresszuson 26 magyar gyűjtő és grafikusművész vett részt, itt alkalmuk nyílt megismerkedni lengyel művészekkel. 1965-ben Tarnówban megrendezték az első lengyelországi magyar ex libris kiállítást, Lippóczy Norbert és Józef Szuszkiewicz közreműködésével. 1966-ban Budapesten a Lengyel Kultúra Házában az Országos Széchényi Könyvtár és a Malborki Múzeum által közösen szervezett nagy sikerű lengyel ex libris kiállítás is a kapcsolatok folytonosságát szolgálta.⁶

A tarnóvi Józef Szuszkiewicz (1912–1982) ex libriseinek világát a tájképek, csendéletek mellett főleg a portrék jellemzik. Technikában a fametszetek vannak többségben. Műveivel 1950 óta szerepelt hazai és külföldi kiállításokon, biennálékon, Magyarországon Veszprémben.⁷ A tarnóvi Magyarbarátok Társasága részére készített 1961-es ex librise Bem József altábornagy képmásával és Tarnów város félholdas-csillagos címerével a magyarok számára is sokat jelent. Lippóczy Norbert és családja számára készített könyvjegyeiből több is szerepel a Minajev-gyűjteményben.

Adrzej Waclawczyk (1946–) a lengyel grafikusok egyesületének, a RYS-nek aktív tagja⁸, 1965 óta foglalkozik ex libris készítéssel. A Minajev-gyűjteményben több, a budapesti XIII. Nemzetközi Ex libris Kongresszusra készített lapja szerepel, a többség Lech Kokociński lengyel numizmatikus, bibliofil gyűjtő nevére szól.

Zbigniew Dolatowski (1927–2001) lengyel építészmérnök, autodidakta grafikus fába, linóba és műanyagba metszette ex libriseit.⁹ 1956 óta foglalkozott komolyabban a könyvjegykészítéssel. Az 1962-es varsói ex libris kiállításon debütált, azóta rendszeres résztvevője volt a malborki biennáléknak és a nemzetközi ex libris kongresszusoknak. Egyedi formanyelvére a humor és a játékoság is jellemző. A Minajev-gyűjtemény Semsey Andor számára készített könyvjegyeit tartalmazza.

Edward Grabowski (1904–1966) az 1964-es krakkói ex libris kongresszuson kerülhetett személyes kapcsolatba a magyarokkal. Nagyszámú külföldi megrendelői között a magyar Semsey Andor számára készített ex librise található Minajev gyűjteményében, mely egy kupát felemelő, mulató férfit ábrázol. Grabowski, realista művészként, képvilágában csak ritkán lépte át a valóságot. A feliratok betűtípusát is a mondanivalóhoz igazította, a dekorativitás jegyében. Ezt láthatjuk például Semsey Andor ex librisében, ahol a szöveg szalagszerű elrendezésben szerepel. Készített könyvjegyet Galambos Ferenc nevére szólóan is. Az 1950–60-as évektől gyakran alkotott több színnyomatú fametszeteket, melyeknek

nemzetközi szinten is nagy sikere volt. Varsói, stockholmi, bécsi, kopenhágai kiállításai mellett 1965-ben bemutatkozott Budapesten is.¹⁰



Edward Grabowski grafikája (Semsey Andor ex librise)

Következzen az ex libris rendelők bemutatása! Az exlibrisológiai kutatások szempontjából új terület a gyűjtők, a könyvjegytulajdonosok személyének egy gyűjtemény egészére kiterjedő kutatása. A vizsgált orosz Minajev-gyűjtemény hungarika ex libris megrendelői nemzetiség szerinti megoszlása tekintetében érthető a magyarok kiugróan magas aránya a külföldiekhez képest (75% – 25%). A 230 beazonosítható magyar ex libris rendelő közül kiemelkedően sok lap szerepel Réthy István, Galambos Ferenc, Semsey Andor, Szigeti István, Lippóczy Norbert és Lippóczy Miklós nevére. De említhetném még Petrikovits László, Gombos László, Kertész Dénes, Erdélyi István gyűjtőket.

A közismert magyar emberek, hírességek közül Radnóti Miklós (1909–1944) és Berda József (1902–1966) költők, Hofi Géza (1936–2002) színész, humorista, Jandó Jenő (1952–) zongoraművész, Kodály Zoltán (1882–1967) zeneszerző, népzenekutató és Szász Endre (1926–2003) festő, grafikus nevére szólnak ex librisek.

További tanulságokkal szolgál a külföldi megrendelők – akik számára magyar grafikusok készítettek ex librist – nemzetiség szerint csoportosított bemutatása. A külföldi tulajdonosok nevére 140 ex libris készült, mely 85 tulajdonost jelent. A legtöbb könyvjeggyel szerepelnek a következő megrendelők: a német Axel Leier, a francia Paul Pfister, az észt Paul Ambur, a lengyel S. Kotarski, a dán Klaus Rödel, az olasz Gianni Mantero. Orosz-szovjet megrendelők: Sz. G. Ivenszkij, L. M. Zsitomirszkij, V. K. Polikarpov.

A lengyel megrendelők közül Stefan Kotarski (1902–1975) történész, tanár, ex libris gyűjtő és szakíró, a lengyel ex libris egyesület egykori elnöke. Kutatta Opatów történetét, a helyi múzeum munkájába is bekapcsolódott, sokat publikált.¹¹ A Kisgrafika Értesítő 1963-as számában jelent meg egy felhívása, mely szerint magyar ex librisek gyűjtésére specializálta magát.¹² Halála után özvegye – férje akarata szerint – a lengyel Nemzeti Könyvtárnak ajándékozta gyűjteményét.¹³ A Minajev-gyűjteményben található, Andruskó

Károly által készített ex librisei változatos tematikájúak: űrjelenet, erdőrészlet, gótikus betűk. Az 1970-es magyarországi ex libris kongresszusra tervezett lapján a magyar Alföld látható, gémeskúttal.

Lech Kokociński (1944–) lengyel jogász, bíró, a Kulturális Minisztérium munkatársa, bibliofil és gyűjtő, numizmatikus, a Lengyel Könyvbarátok Egyesületének tagja. Alapítója és első elnöke az 1991-ben alakult Lengyel Numizmatikai Egyesületnek. Szerkesztője számos numizmatikai értesítőnek, nemzetközi konferenciák szervezője. Több mint 170 publikációja (cikkek, katalógusok stb.) jelent meg. A krakkói Nemzeti Múzeum számára több ezer darabot ajándékozott numizmatikai gyűjteményéből, emellett kéziratokat, kiadványokat.¹⁴ Több könyvjegyet rendelt a híres lengyel grafikustól, Zbigniew Dolatowskitól. Az általam vizsgált orosz gyűjteményben az 1970-es XIII. Nemzetközi Ex libris Kongresszusra Andrzej Waclawczyk által készített különleges képi megformálású, rovátkolt stílusú ex librisei szerepelnek.

Janusz Szymański (1938–1998) varsói vegyészprofesszor, üveg- és kerámiaintézetben dolgozott, a lengyel kerámia múzeum egyik alapítója. 1960 óta foglalkozott kisgrafikagyűjtéssel, kb. 20 000 ex librisből álló gyűjteményt hozott létre, kiállításokat szervezett.¹⁵ A Rudomino-könyvtárban egy magyar vonatkozású ex librise szerepel, Fery Antal népies stílusú, galambot ábrázoló grafikája.

Összegzésül. A kutatás tárgyát jelentő, a moszkvai Rudomino-könyvtárban fellelhető ex libris anyag hungarika vonatkozásai révén a 20. század magyar kulturális életébe nyújt betekintést, de tágabb kontextusba helyezve a témát, a világ számos országának ex libris életéről is képet ad. E külföldi gyűjteményegység hungarika szempontú bemutatásával, módszertani irányjaival példát mutatnak a külföldi gyűjteményekben található magyar vonatkozású ex librisek feldolgozásának szempontrendszerére, megközelítési módusaira, mintát adva a további hasonló jellegű kutatásokhoz.



Fery Antal grafikája (Lippóczy Norbert ex librise)

Jegyzetek

1. További részletek a konferenciáról a krakkói Pedagógiai Egyetem honlapján találhatóak: http://exlibris.up.krakow.pl/en/?page_id=15
2. A továbbiakban Vasné Tóth Kornélia 2017. november 15-én Krakkóban elhangzott angol nyelvű előadásának szerkesztett magyar változatát olvashatják. (A szerk.)

3. Előadásomhoz fő forrásul szolgált saját kötetem: VASNÉ TÓTH Kornélia: *A Moszkvai Rudominkönyvtár hungarika ex librisi hazai és nemzetközi kontextusban*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, 2015.
4. GALAMBOS Ferenc: Lengyel–magyar képzőművészeti kapcsolatok, *Kisgrafika Értesítő*, 1967. május, 346–349.
5. SZPUNAR, Andrej: Lippóczy Norbert, Tarnow város díszpolgára. Gömörország, 2008/2. sz., 90–91., http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=66272; VILLÁM Judit: Külhomból jelentjük. A Társadalomtudományi szekció szakmai kirándulása, látogatás Tarnóiban. Könyvtári Levelező/lap, 2009. július, 24.
6. GALAMBOS Ferenc: Mai lengyel ex libris. Kiállítás a budapesti Lengyel Kultúrában, *Kisgrafika Értesítő*, 1966. december, 319–322.
7. SEMSEY Andor: *József Szuszkeiencz lengyel festőművész ex libris művészete*, *Kisgrafika Értesítő*, 1965. augusztus, 192.
8. *V. międzynarodowe biennale exlibrisu wspólczesnego*, Muzeum Zamkowe w Malborku, Malbork, 1971. (katalog); *Exlibris Polski, Grupa RYS (1969 – nadal)*, http://ekslibrispolski.pl/?page_id=1914.
9. *Az ex libris művészei II.*, FISAE, Fédération Internationale des Sociétés d' Amateurs d' Exlibris, Szerk. GALAMBOS Ferenc, KBK, Budapest, 1970. (Előszó: Dr. SEMSEY Andor), 71–72.; *Exlibris Polski*, http://ekslibrispolski.pl/?page_id=2793
10. GALAMBOS Ferenc: Edward Grabowski, *Kisgrafika Értesítő*, 1967. szeptember, 382–384.
11. *Dr. Stefan Kotarski – prawie Opatowianin, Gadkowski.pl*, <http://gadkowski.pl/publikacja/dr-stefan-kotarski-prawie-opatowianin>
12. *Hírek*, *Kisgrafika Értesítő*, 1963. december, 62.
13. *Hírek*, *Kisgrafika*, 1979/1-2., 69.; *History of the National Collections, Polish Libraries today*, National Library Warsaw, 2001. Vol. 5., 18.
14. *Lech Kokociński, Muzeum Narodowe w Krakowie*, <http://www.muzeum.krakow.pl/Lech-Kokocinski-1944.346.0.html>
15. RÖDEL, Klaus: Janusz Szymański – en polsk exlibrissembler, *Exlibristen*, 1975., 3.; Janusz Mikołaj Szymański, https://pl.wikipedia.org/wiki/Janusz_Miko%C5%82aj_Szyma%C5%84ski; Szymański, Janusz Mikołaj, <http://worldcat.org/identities/lccn-nr98023566>



Csoportkép a kongresszusról

Miért szomorú a jogtisztázás polipja?

2017 decemberében Alicantéban, az *Európai Unió Szellemi Tulajdoni Hivatala* (= European Union Intellectual Property Office, EUIPO) központjában gyűltek össze az egyes európai országok illetékes hatóságainak képviselői, hogy megvitassák, mennyiben érte el célját az árva művek egyes megengedett felhasználási módjairól szóló irányelv¹, illetve annak egyes nemzeti átültetései. A direktíva a jogvédett kulturális javak tömeges digitalizálását és digitális formában való hozzáférhetővé tételét hivatott előmozdítani. Hogy az eddigiek alapján a kezdeményezés milyen mértékben nevezhető sikeresnek, arról a megbeszélésen ismertetett felmérés eredményein túl az egyes kedvezményezett intézmények meghívott képviselőinek – egymást nagyrészt megerősítő, alátámasztó – hozzászólásaiból nyerhettünk képet.

Anélkül, hogy ez említett felmérésről készült, hamarosan a szélesebb publikum számára is elérhető jelentés tartalmát részletesen bemutatnánk, érdemes sorra venni, mik azok a lényegi problémák, amelyek az árva műves rezsim által kínált megoldás elterjedését nagyban hátráltatják.

Az irányelv – és az átültető jogszabályok – egy ún. gondos jogosultkutatás lefolytatásához kötik egy mű árva műként való meghatározását, vagyis annak kimondását, hogy a mű „valamennyi jogosultja ismeretlen, vagy ha egy vagy több jogosult ismert ugyan, de mindegyikük ismeretlen helyen tartózkodik”². Az árva műveket azután az ún. kedvezményezett intézmény, így például a nyilvános szolgáltatásokat nyújtó könyvtár³ a szerzői jogi törvény (Szjt.) 41/F. § (1) értelmében

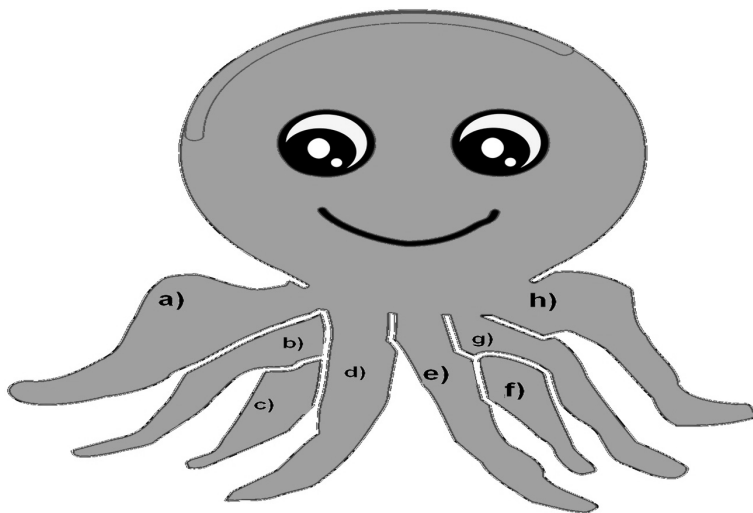
- „a) a nyilvánosság számára szabadon hozzáférhetővé teheti oly módon, hogy a nyilvánosság tagjai a hozzáférés helyét és idejét egyénileg választhatják meg;
- b) digitalizálás, az a) pont szerinti hozzáférhetővé tétel, indexelés, katalogizálás, megőrzés vagy helyreállítás céljából szabadon többszörözheti.”

Az irányelv értelmében a tagállamoknak kell meghatározniuk – műtípusonként – a jogosultkutatás forrásait⁴, felhasználva – minimumként – a mellékletben felsorolt releváns

forrásokat. A vonatkozó magyar kormányrendelet⁵ például a könyvek esetében az alábbi információforrások igénybevételét írja elő (2. § (2)):

- a) a MOKKA-ODR (Magyar Országos Közös Katalógus és az Országos Dokumentumellátási Rendszer) adatbázisa;
- b) kötelezpéldányok nyilvántartásai, különösen a Magyar Nemzeti Bibliográfia;
- c) könyvtárak és egyéb intézmények katalógusai, besorolási állományai, amelyekben felkutathatók az érintett jogosultak vagy elérhetőségi adataik;
- d) olyan kiadói és szerzői szervezetek, amelyek nyilvántartják az érintett jogosultakat és az elérhetőségi adataikat;
- e) a WATCH (Writers, Artists and their Copyright Holders) és az ISBN (International Standard Book Number) azonosító számról vezetett nyilvántartás, valamint a kiadott könyvekre vonatkozó adatbázisok;
- f) az érintett jogosulti csoportot képviselő közös jogkezelő szervezet adatbázisai;
- g) az adatbázisokat és nyilvántartásokat egyesítő információforrások, különösen a VIAF (Virtual International Authority Files) és az ARROW (Accessible Registries of Rights Information and Orphan Works) adatbázis és
- h) az országos elektronikus dokumentumküldő rendszer adatbázisa.

Gondolhatunk úgy erre a nyolc pontra, mint a jogtisztázás polipjának nyolc lábára:

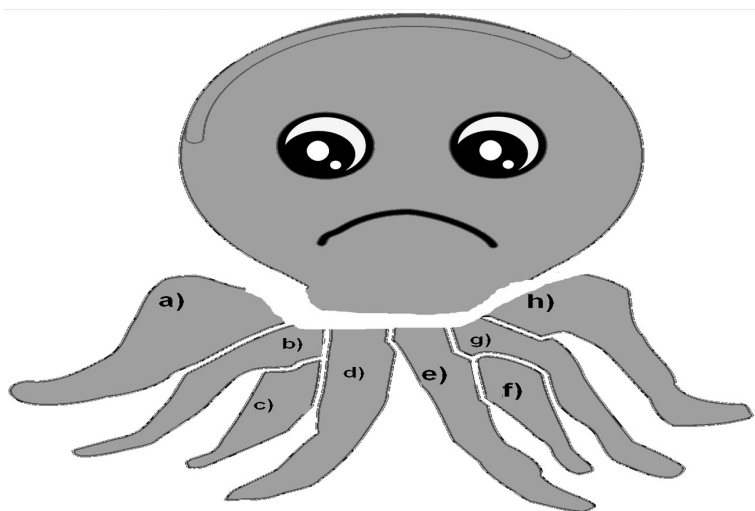


A jelentés felhívja a figyelmet, hogy a jogosultkutatás az előre definiált források ellenére is komplex, erőforrás-igényes feladat, miközben általában is problematikus a digitalizálási tevékenységek finanszírozása. Még tovább bonyolítják a kérdést a források olykor túlzottan általános meghatározásai, mint pl. – a magyar rendeletet véve alapul – „könyvtárak és egyéb intézmények katalógusai”, vagy „olyan kiadói és szerzői szervezetek, amelyek nyilvántartják az érintett jogosultakat és az elérhetőségi adataikat”. Jogosan merül fel a kérdés, hogy megfelelő jóhiszeműséggel járunk-e el, ha ignoráljuk azokat a forrásokat, amelyek létéről nincsen hivatalos tudomásunk, vagy amelyek online egyáltalán nem, esetleg csak térítés fejében hozzáférhetők. Erkölcsi és anyagi felelősségünk is van e kérdésben, hiszen a jogtulajdonosok a későbbiek során felbukkanhatnak, és a műveik

felhasználásért követelhetik jogos jussukat. Mindez óvatosságra inti a kedvezményezett intézményeket, amelyek hajlamosak ezért a jogszabályilag megengedettől korlátozottabb hozzáférést nyújtani az árva művekhez. Okkal vetődik fel ugyanakkor, mennyire indokolt ez az óvatosság. Az alicantei találkozó egyes résztvevői arra hívták fel a figyelmet, hogy a jogtulajdonosok sokszor inkább örömmel fogadják, hogy művük nem merül a feledés homályába, hanem digitális formában újra elérhetővé válik a széles publikum számára.

Ahogy tehát fentebb jeleztük, a jogtisztázás költséges feladat, ezért is koncentrálnak a digitalizálási projektek Európa-szerte a kevésbé problémásnak ítélt közkinccsre, jóllehet a szerzői jogi oltalom lejártának megállapítása is megfelelő körültekintést igényel. A könyvtári katalógusok metaadatai sok esetben nem elegendők a szerzői jogosultak azonosítására: nem tüntetik fel a borító vagy – a forrásban fellelhető adat hiányában – az illusztrációk készítőjét, a háromnál több szerzős művek esetén a további szerzők neveit, stb. A szerzői jogosultak meghatározásához tehát megkerülhetetlen a dokumentumok kézbevétele, könyvtári műszóval: az autopszia, amely során legtöbbször bebizonyosodik, hogy egyetlen dokumentumhoz több mű, ehhez mérten több jogosult tartozik. Megoldással kecsegtet az új anglo-amerikai katalogizálási szabályzat, a Resource Description and Access (RDA) implementálása, amely arra instruál, hogy a jövőben minden közreműködői nevet rögzítsünk a könyvtári feldolgozó munka során, amely persze rögtön felveti a szükséges erőforrás rendelkezésre állásának kérdését.

A gondos jogosultkutatást illetően a hosszú távú megoldást azt jelentené, ha a jogszabályok konkrét, egyben szabványosan lekérdezhető adatforrásokat határoznának meg, ami által a jogtisztázás folyamata automatizált módon, költségkímélően zajlana – az ehhez szükséges nemzetközi szerzői jogi infrastruktúra megteremtésére érdemes volna az EU-nak áldoznia. Ennek hiányában az olyan nemes céloknak, mint amilyen az európai kulturális örökség digitalizálása vagy a versenyképes európai digitális könyvtárak létrehozása, esélyük sincsen megvalósulni, a jogtisztázás egykor vidámnak tűnő polipja pedig csak lehangoltan bambul maga elé.



Ha annak okát firtatjuk, hogy miért alakult így, a probléma mindenekelőtt egyetlen tényezőre vezethető vissza: az együttműködés hiányára, amely a rendszerek szintjén az interoperabilitás hiányaként definiálható: a polip lábai sem egymással, sem a fejjel nem kooperálnak. Mindez – visszatérve a jogtisztázás folyamatához – betudható a szabványos megoldások mellőzésének, a „metaadat-tudatosság” hiányának egy világban, ahol a metaadatok szerepe, a kontrollált szótárak, névterek stb. használata egyre felértékelődik. Az együttműködés egy másik szintje lehetne az érdekelt szervezetek, köz- és egyéb intézmények stb. kooperálása, ami szintén problematikusnak mutatkozik. Vonatkozó felmérés hiányában csak tippelhetünk, milyen társadalmi, piaci okok húzódnak ennek hátterében. A közzféra általános bizalmatlansága a piaccal szemben? A versenyszféra bizonyos szereplőire jellemző elavult üzleti modell? Egyelőre azt is csak találgathatjuk, hozhatnak-e megoldást az új üzleti modellek kialakítását és megvalósítását ösztönző támogatási konstrukciók, már ha lesznek ilyenek, vagy esetleg az új uniós szerzői jogi szabályozás, amely viszont minden bizonnyal várható⁶.

Jegyzetek

1. 2012/28/EU – Az Európai Parlament és a Tanács 2012/28/EU irányelve (2012. október 25.) az árva művek egyes megengedett felhasználási módjairól, elektronikusan elérhető: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=CELEX%3A32012L0028> (Megtek.: 2017. december 14.)
2. 2012/28/EU, 2. cikk (1)
3. 1999. évi LXXVI. törvény a szerzői jogról, elektronikusan elérhető: https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=99900076.TV (Megtek.: 2017. december 15.), 38. § (5)
4. 2012/28/EU ,3. cikk (2)
5. 138/2014. (IV. 30.) Korm. rendelet az árva mű felhasználásának részletes szabályairól, elektronikusan elérhető: https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=a1400138.kor (Megtek.: 2017. december 14.)
6. Vö.: Az Európai Parlament és a Tanács irányelve a digitális egységes piacon a szerzői jogról: javaslat, elektronikusan elérhető: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016PC0593&from=EN> (Megtek.: 2017. december 19.)



F. Dárdai Ágnes

Fitz József és Domanovszky Ákos,
az Erzsébet Tudományegyetem
Könyvtárának reformer igazgatói
(1930-1942)¹

„...zajtalan, de eredményes munka...”

Mindössze egy bő évtizednyi időt töltött el a két Budapestről érkezett tudós könyvtáros a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárának élén, e történelmi távlatban csupán egy villanásnyi időszak alatt azonban reformintézkedéseik olyan nagyszabásúak és mélyrehatóak voltak, hogy hosszú időre meghatározták a pécsi könyvtár sorsát. Nem túlzás azt állítani, hogy egy korszerűtlen, rosszul működő intézményből az ország egyik legjobb könyvtára született meg tevékenységük nyomán. A nagyformátumú reformer kétségkívül Fitz József volt, aki négy év múltán – miután az Országos Széchényi Könyvtár élére nevezték ki – maga helyett egy képzett, ambiciózus fiataalt ajánlott, Domanovszky Ákost. Domanovszky folytatta és elmélyítette a Fitz által megkezdett reformokat, különösen a katalogizálás terén. Pécs mindkettőjük számára egyfajta „tanulóhely” volt, reformtörekvéseik kipróbálásának helyszíne, igazgatói munkájuk során megívott harcaiknak tanulságos terepe. A Pécsen szerzett igazgatási, könyvtárszervezési, finanszírozási tapasztalatokat később sikerrel hasznosították Budapesten: Fitz az Országos Széchényi Könyvtárban, Domanovszky az Egyetemi Könyvtárban.

Források

Pécsi tevékenységükről az Egyetemi Levéltárban található levéltári iratok¹ (jellemzően Könyvtári bizottsági jegyzőkönyvek) alapján szerezhethünk átfogó képet. Mindkét igazgató évente jelentéseket² is állított össze a könyvtár működéséről a könyvtári bizottság, illetve az egyetemi tanács számára a gazdálkodásról, a személyzeti helyzetről, a könyvtári átalakítások terveiről, programjáról stb. E két forráscsoporton kívül áttekintettük azokat – az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, nagyjából kézzel írt – magánleveleket 1930. november 25. és 1941. november 15. között, melyeket egy kivétellel Domanovszky írt Fitz Józsefnek³. E levelezés nem módosítja alapvetően a levéltári forrásokból kinyerhető információkat, viszont árnyalja, színezi a két igazgató megítélését. A levelek két tudós könyvtáros barátságáról tanúskodnak, a fiatal Domanovszky pécsi igazgatóságával kapcsolatos munkahelyi gondjairól, személyzeti konfliktusokról szólnak. Domanovszky gyakran kért tanácsot idősebb elődjétől, különösen addig, amíg nem ismerte ki magát a pécsi egyetemi viszonyok között. Mivel a levelek döntő többségét Domanovszky írta Fitznek, ezért inkább a saját igazgatóságával kapcsolatos problémákról kapunk betekintést.

Fitz József szakmai életútja⁴ (1888-1964)

Fitz jó módú polgári családba született. Múvelt szüleitől a családban, tanáraitól pedig a jó iskolákban kitűnő nevelést kapott a tehetséges, az irodalom, a történelem, a művészetek és a nyelvek iránt fogékony fiú. Könyvtárosi pályája doktori tanulmányainak befejezése után a budapesti Egyetemi Könyvtárban kezdődött 1914-ben. A szakmai munka minden területét megismerte, és valószínűleg a könyvtár muzeális értékű darabjaival való foglalkozás közben fordult figyelme a könyvtörténeti kutatások felé. A háborúban eltöltött katonai szolgálat után a húszas években az ősnymtatványok kutatásával foglalkozott. A nemzetközi ősnymtatvány kutatás témában tanulmányokat publikált, külföldi ösztöndíjakat elnyerve hamar elismert lett a szakmában. Az öt nyelven beszélő, tehetséges Fitz Józsefet 1923-ban megválasztották a Magyar Bibliophil Társaság másodtitkárává, amely posztot egészen 1930-ig, pécsi igazgatói kinevezéséig töltött be. Tudományos kutató munkáját azonban könyvtárigazgatói kinevezései alatt sem fejezte be. Azt vallotta ugyanis, hogy egy tudományos nagy könyvtár vezetőjének jártasnak kell lennie valamely tudományterületen. Magas szinten kapcsolta össze a könyvtáros és a tudós tevékenységét, és mutatott példát a tudós könyvtáros szakmai életútjának lehetséges megvalósítására. Könyv- és nyomdászattörténeti kutatásai (Gutenbergről, Hess Andrásról, a magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem történetéről) a mai napig alpművek, amelyeket hazai és nemzetközi publikációkban tett közzé. Tudományos tevékenysége elismeréseként 1913-ban bölcsészdoktori oklevelet, 1932-ben a pécsi egyetemen magántanári képesítést szerzett. Pécssett 1941-től címzetes egyetemi tanár.

Domanovszky Ákos szakmai életútja⁵ (1902-1984)

Domanovszky Ákos egy olyan család szülötte, ahol a család több tagjával a magyar tudományos és művészeti élet kiemelkedő alakjaiként találkozhatunk a két világháború között. A család 1904-ben költözött Pozsonyból Budapestre, a fiatal Domanovszky itt kezdte el iskolai tanulmányait a piaristáknál. Az érettségi után a budapesti és a müncheni

egyetemen folytatott jogi tanulmányokat. 1925-ben jogi doktorátust szerzett, mely után tanársegéd volt a Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán, Heller Farkas professzor mellett. A feladata itt is inkább „könyvtárosi” volt, hiszen dokumentációs munkát végzett a professzor számára. 1927-ben a budapesti Egyetemi Könyvtár munkatársa lett okleveles közgazdászként. Fitz József őt támogatta abban, hogy pécsi távozása után Domanovszky vegye át a pécsi Egyetemi Könyvtár igazgatói posztját. Nagyon fiatalon, 33 évesen vette át a pécsi könyvtár igazgatását, nyíltan kimondva, hogy a Fitz által megteremtett alapokat építi tovább. A Pécssett eltöltött hét év legnagyobb feladatát – a feldolgozó munka megreformálását – sikerrel véghezvitte. Pécssett 1942 őszéig maradt, ekkor újból Budapestre került az Egyetemi Könyvtárba azzal, hogy ő lesz az új főigazgató. A posztot mégsem ő kapta meg, viszont főigazgató-helyettesként 1945-től Mátrai László főigazgató mellett részt vett a könyvtár irányításában. Domanovszky Ákos Fitz Józsefhez hasonlóan tudományos munkát is folytatott, elsősorban a katalogizálás témájában. Az 1950-es években kibontakozó hazai és nemzetközi katalogizálás-egységesítési munkálatokban kiemelkedő szerepet játszott. Magyarországot képviselte a nemzetközi testületekben, bekapcsolódott az IFLA szabványosítási bizottságába is. Külföldön – elsősorban idegen nyelvű publikációinak köszönhetően – vitathatatlan szaktekintély volt, akinek elméleti – a katalogizálás területén kifejtett – munkásságát külföldön is elismerték. Nagy szerepet játszott a nemzetközi, majd a hazai könyvtári szabványok kidolgozásában, nevéhez fűződik a nemzetközi könyvszámozás (ISBN) bevezetése Magyarországon.

A könyvtári modernizáció háttere

A XX. század első harmadában kibontakozó közgyűjteményi modernizáció és a nyomában járó robbanásszerű fejlődés egy olyan történelmi időszakban következett be, amikor a vesztes háború és a trianoni tragédia traumáját ellensúlyozandó az akkori kormányzati művelődéspolitikai egy korábban soha nem látott kultúrappártoló és -támogató politikai akarattal kedvező feltételeket biztosított a tudományos kutatások támogatására, a művelődési és oktatási viszonyok fejlesztésére. A magyarság kulturális, vallási, művészeti értékeinek ápolása, megőrzése felértékelte mindazokat a tevékenységeket, intézményeket, amelyek a kultúrappártoló politika megvalósulását segítették. A korszak meghatározó politikusai – Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint – a kultúrpolitika nagyformátumú irányításával markáns hatást gyakoroltak a közgyűjteményi szemléletre is.⁶ Amikor tervszerű, átgondolt és centralizált tudománypolitikai intézkedéseket hoztak, ezzel nemcsak a hazai szaktudományosság nemzetközi színvonalú működését alapozták meg (ösztöndíjakkal, a Collegium Hungaricum európai intézményhálózatának megszervezésével), hanem a tudományos intézményi hálózatot is megteremtették. E nagy hatású tudománypolitikai intézkedések teremtették meg a feltételeit a közgyűjteményi, benne a könyvtári modernizációnak is. És bár a gazdasági világválság megszorításai, szűkülő lehetőségei egy időre fékezték a fejlesztések ütemét és intenzitását, a reformfolyamatot szerencsére nem lehetett eliminálni, így a tudatos kultúra- és tudománytámogató politika a tudományos kutatás színhelyeit, így a közgyűjteményeket is támogatta. A kormányzati támogató attitűd tetten érhető az egyetemi döntés-előkészítő és döntéshozó mechanizmusokban is.

Az 1930-as évek közepétől megteremtődtek a könyvtári modernizáció elméleti és technikai feltételei is. Az elméleti útkeresés elsősorban az állomány tartalmi és formai feltárásának kérdéseit, azaz a katalogizálást érintette. A század első évtizedeiben az ad-

dig használt müncheni szakrendszer elavulttá vált. A tudományos élet fellendülése következtében nőtt nemcsak a dokumentumok mennyisége, hanem típusa is. Számos új dokumentumtípus keletkezett (konferencia kötetek, disszertációk, absztraktok stb.), amelyek feldolgozása egy átgondoltabb és differenciáltabb rendszerezést követelt meg. Igény jelentkezett egy logikusan strukturált, több keresési szempontot egyszerre kielégítő, többféle katalógust tartalmazó, de egymással szerves kapcsolatban álló, koherens katalógusrendszer kiépítésére. Terjedtek az egyre több helyen alkalmazott nemzetközi tizedes osztályozás tapasztalatai, és a korábbi kizárólagos szerzői katalógus mellett alkalmazni kezdték a decimális elven alapuló szak-, és sorozati katalógusokat is. Az olvasóközönség létszámának növekedésével pedig küszöbön állt a kölcsönzés, az olvasószolgálat, a tájékoztatás eddigi gyakorlatának megreformálása is. A raktári rend ésszerűsítését a numerus currens, azaz a folyószámok leltári nyilvántartás biztosította. Ahogy szaporodtak a különböző szempontok szerint készített katalógusok, úgy vált elodázhatatlanná az egyes dokumentumokról készített katalóguscédulák tömeges előállításának biztosítása. A kézi címfelvétel és cédulamásolás felett eljárt az idő, és a 30-as évek végére megteremtődtek a könyvtári munkafolyamatok műszaki-technológiai eszközrendszerének feltételei, így munkába álltak a sokszorosító gépek, és a korszerű állományvédelmet szolgáló kötészet és fényképezési berendezések.

Pécsi könyvtári helyzetkép az 1930-as évek elején

Az Erzsébet Tudományegyetem könyvtára Pozsonyban kezdte meg működését 1915-ben. 1919-ben azonban az egyetem megszűnt, a könyvtár pedig (amelynek állományát a pozsonyi városi könyvtár letéti anyaga, illetve a jogakadémia könyvtárának állománya adta) Pozsonyban maradt. Az 1921/XXV. törvény értelmében az Erzsébet Tudományegyetem Pécsre került, és ezzel megkezdődött az Egyetemi Könyvtár pécsi újjászervezése. A könyvtár állománya összehasonlítva az ország többi egyetemi könyvtárával, szerénynek volt mondható, de hála a vásárlásoknak, felajánlott adományoknak, hazai és külföldi cserének, rohamosan növekedett, bár állománya ekkor még elég heterogén volt. Gazdagította az Egyetemi Könyvtárat az 1923 szeptemberében Zichy Gyula pécsi püspök által az egyetem és ezzel az Egyetemi Könyvtár számára átengedett – 35 000 kötetet tartalmazó – Püspöki Könyvtár is.

A pécsi püspökségnek elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy az 1925-ben⁷ aláírt Haszonkölcsön Szerződés alapján a Szepesy utca 3. alatt lévő épületet, illetve a Püspöki Könyvtár állományát felajánlotta az Egyetemi Könyvtár számára. Az épület, egy felbecsülhetetlen értékű gyűjtemény, néhány szorgalmas és elkötelezett könyvtáros azonban nem tudta biztosítani azokat a könyvtári feltételeket, amelyeket a beinduló egyetemi képzéshez az akkori egyetemi vezetés, a professorok, a tanárok és diákok elvártak. A pécsi egyetemi könyvtár elmaradottságát a Központi Statisztikai Hivatal 1925-ben végzett felmérése is alátámasztotta, míg az öt évvel későbbi adatfelvétel az állomány látványos bővülését bizonyítja.⁸

Fitz József modernizációs eredményei (1930. szept. 1-1934. aug.1)

A könyvtár több éves modernizációs folyamata 1930 őszén, Fitz József Pécsre érkezésével kezdődött, és négy éven keresztül folyt. Fitz József direktor elődei olyan professzorok voltak, akik csak mellékfoglalkozásként foglalkoztak a könyvtárral. Kevés hozzáértéssel, anyagi források nélkül, tényleges és hatékony vezetés nélkül vegetált a könyvtár 1930 őszéig. Állománya heterogén volt, és mindössze két betűrendes katalógusban lehetett keresni, olvasóterem sem volt, így a könyvtár alkalmatlan volt az egyetemi oktatás-kutatás kiszolgálására.

1930. április 9-én Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatási miniszter az Egyetemi Tanács számára írt leiratában kijelenti: „*Az egyetemi könyvtár az egyetem tudományos munkásságára nézve oly nagy jelentőségű, hogy igazgatói állásának nem szerencsés betöltése esetén az egyetem annak komoly kárát vallhatja. Az utóbbi években a pécsi egyetem könyvtárában teljesen kielégítő állapotok nem uralkodtak és ezért a vezetők személyében beállt üresedést arra kívánom felhasználni, hogy elismert szakképzettségű és kellő tapasztalattal bíró igazgató kinevezésével a könyvtárat a nyugodt fejlődés útjára vezessem.*” Ezzel a levéllel elindult az új igazgató kinevezése a pécsi egyetemi könyvtár élére.

Fitz első ténykedéseként a rektor számára felterjesztést készített az Egyetemi Könyvtár átalakítására, átszervezésére, melyet az Egyetemi Tanács 1930. szept. 26-án kelt leiratában elfogadott, és hozzájárult ahhoz, hogy új olvasótermet és kölcsönző helyiséget alakítsanak ki. A felterjesztés többi elemének elbírálására a Tanács a Könyvtári Bizottságot kérte fel. A Bizottság és a Rektori Hivatal is támogatta a könyvtár megújítását célzó intézkedéseket, és a kivitelezés elindítását.¹⁰

Az Erzsébet Tudományegyetem (a továbbiakban ETE) Könyvtári Bizottság által 1930. november 25-ére összehívott az 1930/31 tanév 1. ülésén Weszely Ödön prorektor elnök bejelentette, hogy „*a könyvtár vezetésében változás állott be, amennyiben a nagyméltóságú Vallás- és Közoktatásiügyi Miniszter Úr Dr. Fitz József egyetemi könyvtárórt a könyvtár igazgatásával a 410-1-156/1930. sz. rendeletével megbízta.*” Az elnök kijelentette, hogy reményei szerint „*... a Könyvtár szakszerű vezetés alá jut és ezáltal fel fog virágozni.*” Ugyanezen az ülésen a frissen bejelentett könyvtárvezető modernizációs programjának megfelelően módszeresen elkezdte a bizottság elé vinni a könyvtári szervezet átalakítását, a pénzügyi források megszerzését, kiegészítését célzó előterjesztéseit. E négy év modernizációs teljesítményét nyomon követhetjük a Könyvtári Bizottság jegyzőkönyveiből, amelyek az átlag kéthavonta ülésező bizottság határozatait rögzítették. E jegyzőkönyvek azonos szerkezetűek, döntő többségükben az igazgató előterjesztéssel élt. Rendszeresen a könyvtár napi működését akadályozó gondok orvoslását kéri a bizottságtól, zömmel pénzügyi hozzájárulást (pl. a postadíjak fizetését), vagy tájékoztatja a bizottságot a kölcsönzött könyvek visszahozásának szigorításáról, a nyitvatartás hosszabbításáról, az olvasóterem rendjének szigorításáról stb. Az előterjesztések másik csoportja a könyvtár anyagi helyzetével kapcsolatos javaslatok. A jegyzőkönyvekből az a következtetés szűrhető le, hogy a bizottság inkább segítette, mint gátolta a direktort tervei megvalósításában. A bizottság határozatait Fitz József gyakran felhasználta a karok széthúzó törekvéseivel szemben. Komolyabb vereséget kizárólag a finanszírozás terén (különösen a gazdasági válság megszorító intézkedései közepette) szenvedett el, szakmai terveit a bizottság általában nem kérdőjelezte meg.

A bizottsági jegyzőkönyveken túl az éves jelentések, illetve Fitznek az 1930–34 közötti időszakra vonatkozó összefoglaló jelentései adnak betekintést a könyvtár átszervezésé-

be. E dokumentumokból világosan kitűnik, hogy Fitz az első pillanattól kezdve tisztában volt a könyvtár működésének jogi alapjaival, pénzügyi lehetőségeivel. Igen jogkövető és jogtisztelő direktor volt, még a legnagyobb befolyással rendelkező professzornak, volt rektornak sem engedte meg, hogy megsértse az akkori szabályokat, és a könyvtári adminisztrációt megkerülve vásároljon saját használatra könyveket.¹¹ Azt sem engedélyezte, hogy a könyvtár vagy bárki számla nélkül privát személytől vásároljon könyveket.¹²

A könyvtári költségvetés modernizálása

A Könyvtár költségvetésének kereteit¹³ az Egyetemi Tanácsnak egy 1929-es szabályzata, illetve a Könyvtár Ügyviteli Szabályzata határozta meg. A rendelkezésre álló összeg egy része állami dotáció, másik része a hallgatók által fizetett beiratkozási, és az ún. iktatási illeték volt. Az állami dotáció és az illetékek 40 százaléka felett a könyvtárigazgató disponált (a Könyvtári Bizottság ellenőrzése mellett), míg a másik részét a tanszéki és kari folyóirat- rendelésekre fordították. Külön kvótát határoztak meg a professzorok egyénileg javasolt könyveinek beszerzésére. Az állami dotációt kizárólag dokumentumvásárlásra, míg az illetékeknek azt a részét, amely fölött az igazgató disponált, személyzeti és dologi forrásokra fordíthatták. Fitz Józsefnek sikerült a Könyvtári Bizottság támogatását megnyernie abban, amit aztán az Egyetemi Tanács is leszögezett, hogy a szaktanároknak a javadalmak felosztására csak ajánlási, nem pedig rendelkezési joguk van, és hogy a cél nem külön tanszéki vagy kari könyvtárak fejlesztése, hanem az Egyetemi Könyvtárnak szakkönyvekkel való gyarapítása.¹⁴

A rendelkezésre álló könyvtári költségvetési összeg a többi egyetemi könyvtárral összehasonlítva alacsonyabb volt, amit súlyosbítottak a gazdasági válság alatti elvonások, a minisztérium által elrendelt létszámleépítések, illetve a könyvtári személyzetből 1-2 főnek rektori vagy dékáni hivatalba irányítása. A beiratkozási illeték is kevesebb volt. Szemben a budapesti, a szegedi és a debreceni egyetemmel, évi 5 pengő helyett 4 pengőt fizettek a hallgatók, ezért Fitz javaslatot tett az illeték emelésére. Ennek ismeretében nem lehet eléggé kihangsúlyozni a reformer direktor azon teljesítményét, hogy egy pénzügyi szempontból súlyosan válságos helyzetben képes volt a könyvtári szervezet fejlesztését a romló körülmények ellenére is biztosítani. Ezt azzal tudta elérni, hogy következetesen egyértelművé tette a dologi, a személyi és a dokumentumvásárlásra fordítható összegek nagyságát, harcosan küzdött a könyvtárat jogosan megillető forrásokért. Éves beszámolói tiszta, átlátható gazdálkodásról, pontos számlavezetésről és nyilvántartásról tanúskodnak. A takarékos gazdálkodást segítette azon intézkedése is, hogy a duplum példányokat cserére vagy megvételre ajánlotta fel más könyvtáraknak, és a befolyt összeget köttetésre¹⁵ és újabb dokumentumok beszerzésére fordította. A takarékos működésen nyugvó gazdálkodás teremtette meg a feltételeit azoknak a beruházásoknak, amelyeket egyrészt az egyetemi tanács megszavazott, illetve amelyekhez minisztériumi támogatást kapott.

Az 1930 – 34 közötti négy évben az alábbi dologi beruházások történtek: az olvasóterem bővítése, a könyvtári terek bútorzatának lecserélése, írógépek és sokszorosító gépek beszerzése, könyvállványok és katalógusszekrények készíttetése. Fitz a négy évet összefoglaló jelentésében megállapította: „A könyvtár felszerelése most általában kielégítő.”¹⁶

A könyvtári szolgáltatások modernizálása

Fitz Józsefnek a könyvtári szolgáltatásokkal kapcsolatos ars poeticaja mind a mai napig érvényes: „*A könyvtár rendje azon alapszik, hogy a benne gyűjtött nagyszámú és sokféle anyag bármely darabját kívánatra a használatnak azonnal át lehessen adni ... a legkisebb rendetlenség is akadózóvá teszi a könyvtár működését. A könyvtár százezernyi könyve, címkartona, iratdarabja mind-egyikének megvan a maga helye ... a könyvtár kezelése nem alapulhat a személyzet emlékezőtehetségén. A könyvtár kezelését mechanikussá kell tenni s ebben a mechanizmusban a személyzet memóriája csak alárendelt tájékoztató szerepet játszik.*”¹⁷

E fenti célok érdekében három alapelvere épített, amelyek alapvetően meghatározták nemcsak a könyvtári munkamenetet, hanem az erre épülő szervezeti struktúrát, az osztályok megszervezését is:

1. A gyűjtőhelyek izolált kezelése (azaz minden könyvtárba kerülő tárgy azonnal a számára kijelölt helyre kerül): Ennek érdekében szigorúan szabályozta a dokumentumok feldolgozásának részfolyamatait, kijelölte az ún. elosztó helyeket.
2. A könyvtári feldolgozás időhöz kötött menetrendje (azaz minden munkafázis ideje minimalizálva, illetve maximalizálva volt): E szabályozással egyrészt ütemes haladást biztosított meghatározva egy minimális napi normateljesítményt, másrészt megakadályozta a túl gyors feldolgozással a dokumentumok feltorlódását, az egyenetlen dolgozói munkaterhelést.
3. A könyvtári működés üzemszerűsége és naponként nyilvántartása. Minden részmunkafolyamat személyre szólóan volt nyilvántartva, ami egyrészt pontos statisztikai képet adott az elvégzett munkáról, másrészt megbízható előrejelzést a jövőbeni tervezéshez, fejlesztésekhez.

A reform, amelyet Fitz megtervezett és végrehajtott teljes körű és lendületes volt. Kialakult egy logikus, világos és ezért teljesíthető ügyrend. A munkaköröket elkülönítette, és a legfontosabb könyvtári munkafolyamatok szerint szervezte meg az osztályokat. A legnagyobb veszély (munkaerőhiány) ellen folyamatosan küzdött, szinte minden bizottsági jegyzőkönyvben szerepel a felterjesztése hol a minisztérium, hol az Egyetemi Tanács felé, az elegendő személyzet biztosításáért. Egyetlen esetben élt a Könyvtári Bizottságban kvázi a „fenyegetés” eszközével, amikor kijelentette, hogy amennyiben tovább csökkentik a bérköltséget, akkor kénytelen lesz a nyitvatartási órák számát is csökkenteni.¹⁸

A modernizációs program leglátványosabb eredménye a teljes állomány újbóli bibliográfiai leírása volt. A könyvtárnak eddig csak egyetlen elavult betűrendes katalógusa volt, amely különféle egyéni módszerek és jelölések szerint, kézzel íródott. Habár a kontinuitás, az elődök munkájának a tiszteletben tartása és továbbvitele a könyvtáros szakma egyik iratlan szabálya, Fitz radikálisan és bátran szakított a korábbi hagyományokkal és szokásokkal. Mivel rossznak tartotta a régi katalógust, és azt gyanította, hogy nem minden könyvtáros fogja betartani az új rendet, ezért szigorú intézkedést hozott. „*Hogy a felvételek [a leírások – megjegyzés FDÁ] egységét megbontó egyéni felfogások szövegjutását megakadályozzuk, kötelezővé tettem az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ katalógizálási szabályzatának szigorú követését.*”¹⁹ A nagy újítás az volt, hogy a címeket csak egyszer kellett leírni viaszlapra, amiről aztán sokszorosítani lehetett a cédulákat. Négy év alatt a szükséges munkaerő²⁰, az írógépek és a sokszorosító eljárás biztosításával befejeződött az állomány nagy részének katalógizálása. Hét (különböző színű) katalógus készült, köztük Magyarország első cím-

szavas katalógusa. Megvalósult Fitz József katalogizálási reformjának legfőbb célja: „*A cél az volt, hogy a könyvtár látogatója a keresett könyvet bármilyen ismerve alapján megtalálhassa: ha a szerző nevét tudja, a betűrendes katalógusban, ha csak a címét, a tárgyi címszókatalógusban, ha csak a tárgykörét, vagy megjelenése idejét, a szak-katalógusban ... Hacsak azt tudná, hogy a könyv valamely sorozatba tartozik, címét a sorozat-index és a behyrajzi katalógus segítségével találja meg.*”²¹

A katalogizálási reform véghezvitele mellett újabb szakmai sikert könyvelhetett el a könyvtár a numerus currens, azaz a könyvek folyószámos leltározásának bevezetésével. Ez az intézkedése is az általa óhajtott rendet valósította meg, ráadásul még anyagi haszonnal is járt, hiszen felszabadította a raktári férőhelyet és átláthatóvá, tervezhetővé tette az állomány raktári elhelyezését.

Megújult az olvasószolgálat is. A könyvállomány gyarapodása fellendítette a kölcsönzés és az olvasóterem forgalmát is. Szigorítani kellett az olvasóterem használatát (pl. kabátban nem lehet beülni, kitiltották a renitens módon viselkedő hallgatókat) és a kölcsönzés szabályait, így a könyveket késve visszahozó olvasókat megbírságotlák. Fitz támogatta a Könyvtári Bizottság elé kerülő püspöki kérést, hogy a Klimó Könyvtár állományába tartozó köteteket haladéktalanul hozzák vissza az oktatók. Virág Ferenc püspök többször kérte képviselőjén keresztül, aki a bizottság tagja volt, hogy rendszeresen tartsanak a Klimó gyűjteményben állományrevíziót, és ellenőrizzék szigorúbban a Klimó Könyvtár könyveinek kölcsönzését.²²

Fitz József direktori tevékenységének szinte egész ideje alatt rendszeresen visszatérő probléma volt, hogy a tanszéki és kari állományt szívesebben gyarapították volna az egyetemi oktatók, mint a központi könyvtárat. Fitz a Könyvtári Bizottságot ügyesen, jó diplomáciai érzékkel arra használta fel, hogy meggyőződéses véleményét a bizottság is támogassa az oktatókkal szemben, összegytemi szempontokat szem előtt tartva. Többször kinyilvánította, hogy az egyetemi könyvtár feladata nemcsak a professzorok könyv- és folyóiratigényének a kielégítése, hanem a hallgatóság számára elegendő számú tankönyv beszerzése.²³ Fitz szakmai meggyőződése és igazgatói tevékenysége is azt támasztotta alá, hogy az Egyetemi Könyvtár a tanszéki és kari könyvtárak módszertani központja, a szakmai innovációk motorja legyen.

Fitz József pécsi tevékenysége országos elismerést váltott ki a szakmai körökben, ezért várható volt, hogy tapasztalatait a fővárosban fogja kamatoztatni. Erre 1934 júniusában került sor, amikor Pécsről a Nemzeti Könyvtár élére került.

Domanovszky Ákos igazgatói tevékenysége (1935. július 1. – 1942. július 31.)

Fitz József távozása után az 1934/35-ös tanévben Holub József egyetemi tanár vette át ideiglenesen a könyvtár vezetését, amely nem volt teljesen ismeretlen számára, hiszen a Könyvtári Bizottság tagjaként, majd elnökeként már dolgozott együtt az igazgatóval. Teljes mértékben a Fitz által kitaposott úton haladt, amíg meg nem érkezett ismét csak Budapestről a fiatal Domanovszky Ákos. Holub József a Fitz által készített négy éves beszámolót értékelve kijelenti: „*az összefoglaló utódjának is becses útravaló lesz.*”²⁴

A Bizottság 6 igen és 2 nem szavazattal elfogadta a Fitz által javasolt Domanovszky Ákos igazgatói jelölését.²⁵ Holub József átmeneti megbízott igazgatása alatt a Fitz által elindított reformok folytatódtak. Holub a bizottsági ülésen beszámolt arról, hogy elkészült a folyóirat-katalógus, illetve a bizottság a jövőre nézve három fontos határozatot hozott: az ifjúság kérésére a vizsgaidőszakban este 10-ig tart nyitva a könyvtár; az egyetemi oktatók

publikált műveikből egy példányt leadnak az egyetemi könyvtárnak; és a minél sikeresebb költségvetés elérése érdekében a Könyvtári Bizottság elnöke tagja lesz a Gazdasági Bizottságnak.²⁶

A reform folytatódik...

„... a fő teendő, az egyetlen lehetséges program: a meglévő rendszer következetes és precíz keresztülvételének biztosítása. Ez nem zárja ki természetesen ... az esetleges részleges újításokat.” – összegzi programját az éves jelentésében.²⁷ Ami pedig a konkrét intézkedéseit illeti, Domanovszky igazgatóságát azzal kezdi, hogy teljes körű katalógus- és állományrevíziót hajtatott végre. Kiderült, hogy számos katalóguscédulát kivettek a fiókokból, és a kikölcsönzött könyveket sem hozták vissza. A kintlévőségek értéke tetemes összeg, kb. 2500-3000 pengő volt, ami megfelelt az éves állami dotáció összegének.²⁸ Az 1936. március 24-i bizottsági ülésen már arról számolhatott be, hogy a kint lévő könyvek többségét sikerült visszaszerezni, illetve hogy a diákság számára vásárolt tankönyveket az olvasóteremben és a folyóson zárható szekrényekben helyezik el.

Az új direktor egyébként elődjének útját járta, amúgy is nagy tisztelője volt Fitznek. Beiktatása után rendszeresen levéllel fordult „kedves Józsi” barátjához, akitől gyakran kérdezett. Elsősorban a kényesnek tűnő személyi kérdésekben kért tanácsot, egy-egy zavaros pénzügyi vitának az előzményei iránt érdeklődött, de beszámolt a könyvtáros kisasszonyok közötti vitákról is. Pécsre érkezésének első hónapjaiban még gyakran említi azt a tényt, hogy sem ő, sem felesége nem találják a helyüket Pécsen, kevés embert ismernek még, „*éldégélink lassacskán*” – írja 1933 márciusában.²⁹

Míg Fitz József legfőbb szakmai feladata a könyvtár új szervezeti és munkarendjének (különösen a teljes körű katalogizálás) kialakítása, illetve az intézmény finanszírozásának a megalapozása volt, Domanovszkynak az általa igazgatott időszakban két másik probléma megoldása jutott: az egyik a permanens munkaerőhiány, a másik pedig a bővülő állománygyarapítás és könyvtári szolgáltatások miatti helyhiány, valamint az épület állagának, bővítésének a menedzselése. E két új feladaton kívül Domanovszky „megörökölte” elődjétől a finanszírozás körüli folyamatos harcok örökségét is.

Felbukkan egy új – negatív jelenség – is: az olvasóterem látogatottsága, valamint a kölcsönzések száma csökkenő tendenciát mutat. A magyarázat igen kézenfekvő: a szabályzatokban lefektetett állománygyarapítási szisztéma miatt (a központi könyvtári és a tanszéki-intézeti könyvtárak arányos gyarapítása) megerősödtek a szemináriumi (különösen a jogtudományi) könyvtárak, ahova átáramlott az ifjúság egy része.³⁰ A hallgatói létszám folyamatos csökkenése végül olyannyira veszélyeztette a könyvtár éves büdzsáját (az állami dotáció évek óta változatlan összege, valamint az év második felében történő utalása miatt a könyvtár nagyban függött a beiratkozott hallgatók létszámától), hogy az igazgató évről-évre elővette a beiratkozási illeték emelésének javaslatát. Végül is az egyre súlyosbodó gazdasági nehézségek, a háborús környezet hatására 1941-ben a rektor javaslatot tett az Egyetemi Tanácsnak az egyetemi tandíjak új rendszerére. A határozat szerint nemcsak az újonnan beiratkozott hallgatók, hanem a „folytatólagosan iratkozó hallgatók ... egyaránt fejenként 7 pengő könyvtári illetéket”³¹ fizetnek. A könyvtári illeték felemelése oldotta azt a feszültséget, amelyre Domanovszky többször is felhívta a figyelmet: mivel az állami dotációt kizárólag könyv- és folyóirat beszerzésre fordíthatták, miközben az

egyetemi források a hallgatói létszám csökkenése miatt szűkültek, nem maradt elegendő forrás a könyvtár dologi és személyi költségeire.

Személyzeti válság – igazgatói kinevezés

A személyzet állandó válságát nem sikerült Domanovszkynak megoldania, holott teljes direktori ideje alatt minden könyvtárbizottsági ülésen, és éves jelentéseiben nemcsak felpanaszolta a siralmas személyzeti helyzetet, hanem igyekezett javaslatokkal is élni. „Az utóbbi évek személyi veszteségei következtében a könyvtár teljesítőképessége csökkent, olyannyira, hogy nem csupán legsürgetőbb feladatunknak, a régi anyag újrakatalogizálásának félbeszakadásával kell számolnunk, hanem még a napi ügymenet fenntartásánál is nehézségekkel küzdünk.”³² Változó sikerrel igyekezett lobbizni hol a minisztériumban, hol az egyetem gazdasági hivatalánál. A könyvtárosi létszáhiány akkor érte el tetőpontját, amikor a gazdasági válság után megszűnt a szellemi foglalkozásuk állástalansága, eltűntek az önkéntesek, a fizetés nélküli diplomások. Ugyan nőtt a tartósan kinevezett könyvtárosok száma, de összességében Domanovszky ténykedésének 6 éve alatt 25%-kal csökkent az Egyetemi Könyvtár dolgozóinak létszáma. Ez a tény erőteljesen érintette a Fitz által elindított katalogizálási programot is, amely elegendő és minőségi szakértő könyvtáros hiányában megakadt. Ez különösen a Püspöki Könyvtár állományát érintette érzékenyen. Domanovszky többször jelzi a bizottsági üléseken, hogy ugyan a munkatervében szerepel a Püspöki Könyvtár állományának feltárása, de elegendő személyzet hiányában a munka nem halad.³³

A Könyvtári Bizottság a direktor teljesítményével minden nehézség ellenére igen elégedett volt, ezt bizonyítja az 1939. március 28-i jegyzőkönyv határozata is. Scipiadés Elemér prorektor, a bizottság elnöke miután felkérte a könyvtár igazgatóját, hogy hagyja el a termet, elővezette, hogy „Egyetemünk, de elsősorban Bizottságunk az elmúlt négy év alatt meggyőződhetett arról, hogy Dr. Domanovszky Ákos méltó utódja Dr. Fitz Józsefnek ... helyesnek tartanám, hogy Bizottságunk méltányolva megbízott igazgatónk zajtalan, de nagyon eredményes munkáját, előterjesztést tenne a tek. egyetemi tanácshoz, hogy kérje részére ... a könyvtárigazgatói cím kieszközölését.”³⁴

Épületrekonstrukció: raktárbővítés, új polcok, légoltalmi pince

Már 1936 májusában jelezte Domanovszky, hogy „a Könyvtár befogadóképessége teljesen ki van merítve.”³⁵ Két javaslatát a helyhiány orvoslására a bizottság többször is megtárgyalta, és az egyetemi tanács a pénzügyi források elnyerésére előterjesztéssel fordult a vallás- és közoktatási miniszterhez. Az első javaslat a Püspöki Könyvtár termeiben felállítandó polcokról szólt. A javaslat úgy merült fel, hogy a kanonoki hagyatékok könyvanyagát a könyvtár három nagy termében úgy lehetne elhelyezni, ha a termekben hosszanti irányban 9 méter hosszú, 1 méter magas duplapolcokat állítanának fel. E javaslat nemcsak 360 folyóméternyi könyv elhelyezését oldaná meg, hanem „... egyúttal a nagy püspöki termeket – melyeknek esztétikai hatását kongó ürességük és csunya, primitív deszkapadlójuk lerontja – is megszüpítené.”³⁶ Domanovszky javaslatát egyeztetette a püspökkel, aki hozzájárult a polcok elkészítéséhez. A bizottság a tervet azzal támogatta, hogy az emelet teherbírását meg kell vizsgálni, majd felkérte a Gazdasági Bizottságot, hogy a rendes évi dotáción felül 1500 pengőt bocsásson a könyvtár rendelkezésére. A gyorsan kiutalt összeg segítségével hamarosan elkészült a termék régi bútorzatához jól illeszkedő dupla polcsor.

A másik javaslat mind a költségeket, mind a kivitelezés összetettségét tekintve jóval nagyobb volumenű volt. Az 1930-as évek közepétől felgyorsuló dokumentum-gyarpodás (ajándékokból, kötelempéldányból) kikényszerítette új raktári terek kialakítását. Domanovszky a Könyvtári Bizottságban a Krisztics Sándor professzor által felvetett ötletet – hogy épüljön a könyvtár kertjében egy üvegtetejű modern olvasóterem – jó diplomáciai érzékkel és okos érveléssel elhárította. Azzal szerelte le a javaslattevőt, hogy mivel a telek, amelyen az olvasóterem épülne nem állami, hanem püspöki tulajdon, az esetleges jogi procedúra sokkal tovább tartana, mint a direktor javaslatának megvalósítása.³⁷ Domanovszky javaslata arról szólt, hogy a könyvtár emeleti folyosóját vasállványokkal szereljék fel. A javaslatot felkarolta az egyetemi vezetés is, előterjesztésüket a minisztérium befogadta, és az 1938/39. költségvetési évben 20 000 pengő beruházási hitelt engedélyezett. Az állványozás munkálatai 1939 tavaszán kezdődtek meg, és július elejére már be is fejeződtek. A versenytárgyaláson meghirdetett munkát a Ganz és Társa cég nyerte el, amely korábban az összes magyar közkönyvtár vasállványozását elvégezte. A műszaki munkálatokat, melyek gyorsaságával és szakzsérségével mindenki elégedett volt, az egyetem gazdasági igazgatója, dr. Karg Norbert és főmérnöke, Ruzsinszky László irányította. Jól teljesítettek a könyvtárosok is, hiszen annak ellenére, hogy a munkaterületet ki kellett üríteniük, a könyveket máshová szállítaniuk, a könyvtár nem zárt be, hanem a legfontosabb – a tanuláshoz szükséges – szakirodalmat biztosították a diákoknak. A két nyári hónapban pedig az új állványokra felkerültek a könyvek. A raktár-reform látványos eredményeket hozott: „Az új vasállványok 1300 folyóméter férőhelyet biztosítanak ... a férőhelynek igen égetővé vált kérdése mintegy 6-7 évre megoldottnak tekinthető.”³⁸

Tíz nappal a II. világháború kitörése után a Könyvtári Bizottság már arról tárgyalt – együttműködve a légoltalmi parancsnoksággal – hogy milyen alternatív megoldásokat dolgozzanak ki háborús katasztrófa esetére. Mivel a könyvtár épülete alatt nincs pince, ezért megvizsgálták, hogy vajon a szomszédos káptalani házak borospincéi nem nyúlnak-e a könyvtár alá.³⁹ Felvették a kapcsolatot a püspökséggel is. A püspök a püspöki Könyvtár anyagának védelmét csak a könyvtár épületében látta megvalósíthatónak, viszont hozzájárult mindazon egyetemi könyvtári intézkedéshez, amely az állomány védelmére fog irányulni. A bizottság felterjesztést indított a minisztériumba 10 000 pengő kiutalása érdekében. Az igazgató átmenetileg felfüggesztette az összes tanszéki és kari megrendelést mind a dokumentumokra, mind az egyéb könyvtári beszerzésekre.

A háborús évek ellenére a könyvtár folyamatosan működött, sőt állami dotációja is rendszerben megérkezik. A beszerzések felfüggesztése ellenére Domanovszky mind az 1940/41-es, mind pedig az 1941/42. évi beszámolójában feltünteti a könyv- és folyóiratvásárlás tételeit (11 000, illetve 14 000 pengő).⁴⁰

A háborús viszonyokra az 1941. március 27-i jegyzőkönyv utal. Domanovszky elővezette, hogy az egyetemi épületek légoltalmát központilag szervezik meg, így a könyvtár egy intézkedési terv elrendelésével létrehozza a könyvtár „házi tűzvétségét”. Jegyzék készül a Püspöki Könyvtár legbecsesebb darabjairól, mely ritkaságokat nedvességmentes fémládákban szándékoztak tárolni. Arról is intézkedtek, hogy háború esetén a földszinten egy tűzbiztos helyiséget kell kialakítani, a szoba ablakait be kell falazni. A bizottság elfogadta ezeket a javaslatokat, és még egy kísérletet tett arra, hogy e költségekre a minisztérium 15 000 pengő hitelt engedélyezzen.

Az utolsó év

Domanovszky utolsó éves jelentésében (1941. szeptember 1. – 1942. július 31.) az előző évekhez hasonlóan részletesen beszámol a könyvtár bevételeiről, a gyarapodásról, a könyvtárba érkező adományokról. Még ekkor is megemlíti a Püspöki Könyvtár kb. 10 000 olyan kötetét, amelynek feldolgozása várat magára. Mivel ez a munka már 2 évvel ezelőtt elakadt, és személyzet továbbra sem áll rendelkezésre, ezért nem sok esélyt lát a munka befejezésére. A személyi ügyek említésekor „nyomatékos panaszt”⁴¹ fogalmaz meg, hiszen az igazgatása alatti 7 évben 13-ról 10-re csökkent a létszám.

Ezt a jelentést a Könyvtári Bizottság 1942. október 28-i ülésén vita nélkül elfogadta, és ugyanezen az ülésen Vargha Damján prorektor, a bizottság elnöke bejelentette, hogy a vallás- és közoktatási miniszter „Dr. Domanovszky Ákos pécsi egyetemi könyvtári igazgatót a budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtárához beosztja és egyben a főigazgató helyettesítésével megbízza.”⁴²

Összegzés

Domanovszky távozásával a pécsi egyetemi könyvtár történetében véget ért egy fontos korszak. Ez az időszak a „gründolás”, a reformok időszaka volt. Két tehetséges, európai műveltségű, széles látókörű tudós könyvtáros egy új, modern, a legkorszerűbb elveken működő tudományos könyvtárat hozott létre Pécsen. Fitz volt az első pécsi könyvtárigazgató, aki nemcsak felismerte, hanem szívós és következetes szervező munkával meg is valósította azt az elvet, hogy a XX. század nagy tudományos könyvtárai ne holt anyagok tároló helyei, hanem sokkal inkább a tudományos kutatómunka, a tanulás és a művelődés szervezett nagyüzemei legyenek.

Domanovszky érdeme, hogy Fitz József reformjait tovább vitte, és a Könyvtári Bizottság támogatását bírva előmozdította a könyvtári fejlesztéseket. Jó diplomáciai érzéssel sikeresen érvelt a sokféle egyetemi (tanszéki, kari, professzori) érdekek ellenében, és erősítette a központi könyvtár szakmai, módszertani presztízsét.

Mindkét tudós könyvtáros megszolgálta a „reformér igazgató” elismerő kifejezést. Reformereknek azokat az embereket nevezhetjük, akik legalább három feltételnek meg tudnak felelni: először is világosan látják azt, ha egy szervezet nem vagy rosszul működik, és képesek arra, hogy a szervezet gyenge teljesítményét érvekkel, adatokkal alátámasztva megfogalmazzák. Másodsor reformerek azok, akiknek van víziójuk arról, hogy egy rosszul működő rendszert hogyan lehetne megváltoztatni, mit kellene tenni azért, hogy a szervezet teljesítménye növekedjen. Harmadszor pedig azok az igazi reformerek, akik a hibákat nemcsak látják, majd megfogalmazzák, hogy mit kellene tenni, hanem a szervezet változtatására megfogalmazott koncepciót, a reformot magát eredményesen végre is tudják hajtani. Képesek a legnehezebbre: megnyerni a szervezet tagjait belül, kívül pedig a fenntartó döntéshozókat meggyőzni, a mélyreható változások szükségességét elfogadtatni. Fitz Józsefnek és Domanovszky Ákosnak elévülhetetlen érdemei voltak abban, hogy a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárának modernizációs szükségletét felismerték, a modernizáció koncepciójának lépéseit módszeresen, következetesen kidolgozták. Reformjaik sikerének záloga a könyvtár munkatársainak szorgalma, magas szakértelme volt. A könyvtárosok nélkül a két igazgató messzelátó reformintézkedései nem értek volna célba.

E reformok sikeres megvalósítása, és a könyvtár jövőjéért folytatott áldozatos munkájuk miatt az utódok nagy tisztelettel adóznak a reformer direktoroknak, az akkori könyvtárosoknak, akik megteremtették a mai Egyetemi Könyvtár szakszerű működésének alapjait.

Jegyzetek

1. Könyvtári bizottsági jegyzőkönyvek. PTE EL VIII.114
2. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából
3. A Fitz által írt válaszlevelek közül csak egy 1936. november 6-án írtat találtunk az OSZK Kézirattárában.
4. Fitz József munkásságáról lásd Boda Miklósné: Fitz József a Pécsi Egyetemi Könyvtár élén. 1930–1934. In: Jubileumi évkönyv 1774–1974. Szerk.: Fényes Miklós. Pécs, 1974. ; M. Mátrai Györgyi: „A magyar könyvtárügy úttörő mestere”. Fitz József reformtörekvései az 1930-as évek Széchényi Könyvtárában. Könyvtári Figyelő, 2006 (52) :2. 293–298.
5. Domanovszky Ákos munkásságáról lásd Pogányné Rózsa Gabriella: Domanovszky Ákos emlékezete. Könyv, könyvtár, könyvtáros 9. (1999): 12. 50-54.o.; Pogányné Rózsa Gabriella: Domanovszky Ákos katalógizáláselméleti munkássága. Tisztelegés születésének 100. évfordulója alkalmából. In: Könyvtári Figyelő, 2002 (48) : 3.
6. M. Mátrai Györgyi: „A magyar könyvtárügy úttörő mestere”. Fitz József reformtörekvései az 1930-as évek Széchényi Könyvtárában. Könyvtári Figyelő, 2006 (52) :2. 293–298.
7. PTE EL VIII.114. 531/1926-27
8. Boda Miklósné közlése. I.m. 119.
9. PTE EL VIII.101.b. = Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem (Pécs), Rektori Hivatal, Iktatott iratok (1923-1951)
10. Boda Miklósné közlése. I.m. 122-123.
11. Halasy Nagy Józseffel pl. hónapokig tartó egyeztetést folytatott, amelybe a bizottság is bekapcsolódott, mert Fitz nem volt hajlandó a könyvtár adminisztrációját megkerülő számlát befogadni Halasytól, illetve megtagadta, hogy „más által vállalt kötelezettségeket a könyvtár vállaljon át”. A bizottság Fitz mellé állt, és kimondta, hogy nem megengedhető, hogy a könyvtári büdzsé terhére bárki, anélkül, hogy a könyvtárral egyeztetne, benyújtja a könyvtár által nem engedélyezett könyv számláját. A vita olyannyira elmérgesedett, hogy a professzor Szily Kálmán kultuszminiszterhez fordult, aki 1000 pengőt utalt át a Könyvtárnak.
Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1933. február 21., 1934. márc. 22. 10–15.
12. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1934. márc. 22. 18.
13. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 34. szám. 1934. szeptember. 2.
14. U.o. 3.
15. A kötetzeti munkákra fordított források igénylése rendre visszatér az igazgató feljegyzéseiben. Ennek oka, hogy a pécsi könyvtárban igen nagy volt a kötetlen dokumentumok száma. Ezért Fitz megtervezte a kötetzet négy évre szóló fejlesztését is.
16. U.o. 5.
17. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 34. szám. 1934. szeptember. 11.
18. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1933. jún. 27.

19. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 34. szám. 1934. szeptember. 17.
 20. Ez a munka valószínűleg nagyon feszített lehetett. A levéltári dokumentumokból egyértelműen az derül ki, hogy a könyvtár folyamatosan létszámihiánnyal küzdött. Hiába alkalmaztak fizetés nélküli önkénteseket, így is kevés a hozzáértő könyvtáros. Éppen emiatt is fejet kell hajtani az akkori könyvtárosok előtt, mert ezt a nagyszabású katalógizálási programot csak nagyon feszített, erőltetett munkatempóban lehetett véghezvinni.
 21. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 34. szám. 1934. szeptember. 18.
 22. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1931. okt. 14.
 23. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1932. okt. 25.
 24. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1934. okt. 23.
 25. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1934. okt. 23.
 26. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1935. máj. 28.
 27. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1934. okt. 23.
 28. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1935. okt. 21.
 29. Domanovszky Ákos levelei Fitz Józsefnek. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Fond 45/131; Fond 45/822
 30. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 36. szám. 1936. augusztus. 9.
 31. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 36. szám. 1936. augusztus. 3.
 32. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 36. szám. 1936. augusztus. 11.
 33. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1941. okt. 29.
 34. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1939. márc. 28.
 35. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1936. máj. 28.
 36. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1936. máj. 28.
 37. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1937. okt. 27.
 38. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 41. szám. 1939. augusztus. 8.
 39. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1939. szept. 11.
 40. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 43–44. szám. 1941. augusztus – 1942. július
 41. Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 44. szám. 1942. július. 9.
 42. Könyvtári Bizottság jegyzőkönyvei 1942. okt. 28.
-
-

Juhász Valéria

A literációs tudatosság kialakulása az olvasástanulás előtt

Az írott nyelvhasználat megfelelő szintű elsajátítása nélkülözhetetlen a tanulási képességek kibontakoztatásához, működtetéséhez, illetve fejlődéséhez, azaz az írásbeliség ismerete minden további tanulás alapja. Az iskolai teljesítményekre azonban jelentős hatást gyakorol az iskolai oktatástól függetlenül a tanulók szocioökonómiai státusza, és ez hosszú távon befolyásolja a diákok készségeinek fejlődését is.¹ A tanulók családi háttere és tanulmányi teljesítménye közötti összefüggés azt mutatja, minél magasabb a szülők iskolai végzettsége, minél magasabb státuszú munkával rendelkeznek, minél több kulturális és anyagi tőkéje van a családnak, annál jobb a tanuló teljesítménye.² A PISA-mérések kimutatták, hogy Magyarországon a családi háttér teljesítménymeghatározó szerepe igen erős.³ Viselkedésvizsgálatokból⁴ az is ismert, hogy a szocioökonómiai háttér (SES) befolyásolhatja a kognitív alapképességek és az olvasás kapcsolatát: a magas SES egyfajta védőfaktorként funkcionál, vagyis a jó szocioökonómiai háttérrel rendelkező gyerekek alacsonyabb szintű kognitív alapképességek esetén is viszonylag jól olvasnak. A gyerekek literációs ismeretekbe való természetes belemerülési lehetősége egy összetett literációs kontextusban (olvasáshoz szükséges tárgyi eszközök, környezet, olvasásra irányuló pozitív attitűdök, szokások) nagymértékben befolyásolja az olvasóvá válás folyamatát és annak kibontakozási szintjét. A literációs tapasztalatok megszerzése az írásbeliség kultúrájával való rendszeres és természetes érintkezés során a közegben való komfortérzet kialakulásával kezdődnek, melyek során a kisgyermek megérti, hogy az írásbeliség információszerezésre, -cserére, -rögzítésre és tanulásra, élményszerzésre is szolgál.

Olvasóvá válni csak olvasó környezetben lehet. Az olvasóvá nevelés vitathatatlan előnyei az iskolai teljesítményekből jól meghatározhatóak: „Magyarországon egy olyan diák szövegértési teljesítménye, aki nagyon szeret olvasni, átlagosan annnyival jobb egy olvasni nem szerető diákénál, mintha három évfolyammal felette járna iskolába.”⁵ Az eredmények azt is kimutatták, hogy pusztán az, ha önszántából napi fél órát olvas egy

gyerek, jelentősen megnöveli a szövegértési teljesítményét, ugyanakkor a változatos szövegtípusok nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy megfelelően nagy és széles körű szókinccsel rendelkezzenek a gyerekek.

Milyen összetevőkből áll az írástudás és hogyan nevelhető literátus ember?

Az írás-olvasás elsajátítását megelőző literációs környezet, literációs szokások

Ahogy a fent említett mérések eredményei is mutatják, a család első szociális-kulturális közegként hosszú távon döntően befolyásolja a gyermek nevelődésének, fejlődésének irányát, ütemét. A már kora gyermekkorban kezdődő alapozás minősége jelentős mértékben meghatározza, hogy melyik gyermeknek milyen lehetőségei és ezzel párhuzamosan milyen korlátai épülnek ki az egész életen át tartó (*life-long*) és az élet minden területére kiterjedő (*life-wide*) tanuláshoz, illetve annak sikerességéhez. A család és a szűkebb beszélő közösség nyelvhasználathoz, kulturális javakhoz, írásbeliséghez való hozzáférése, a literációs ismeretekben való jártasságának foka, a tanulóval kapcsolatos attitűdje erős mintákba rendeződve továbbhagyományozódik a gyermekekre. Ezért lényeges, hogy a sikeres tanuláshoz vezető elsődleges szocializációs környezet egy olyan literációs környezet is legyen egyben, amely előkészíti az írásbeliséghez való könnyebb hozzáférést. Az otthoni nem megfelelő literációs környezet esetén az óvodára hárul a feladat, hogy az addigi, literációra nevelő kondíciók hiányait egy nagyon tudatosan tervezett és szervezett módon kompenzálja, hiszen az óvoda egyfajta összekötő szerepet is betölt a családi nevelés és a közoktatásra való felkészítés között.

A literációs tudatosság kialakulásának összetevői

A következőkben fontossági sorrend és a teljesség igénye nélkül számba vesszük, melyek azok a korai összetevők, amelyek segítik az írásbeliséghez, ezen keresztül pedig a tanulási képességhez való sikeresebb hozzáférés kialakulását.

Tárgyi, környezeti feltételek

A tárgyi feltételek közé soroljuk azokat a tényezőket, amelyek egyfajta médiumként, közvetítő eszközként vagy közegként segítenek hozzá a literációs ismeretek megszerzéséhez.

- A literációgazdag fizikai környezet megteremtésének alapvető feltétele a fizikailag is megfogható *könyvek, újságok hozzáférhetősége*, ami a kellőképpen motiváló, olvasásra hívó és ösztönző, gazdag könyves miliő meglétét jelenti. Ebben a környezetben nemcsak a felnőtteknek, hanem a gyerekeknek is vannak saját könyvei.
- Aktívan használt, könnyen hozzáférhető *íróeszközök és papírok*, amelyekre feljegyzések, levelek, bolti bevásárlólisták, elvégzendő feladatok kerülnek.
- *Digitális eszközök*, melyeken az előző két tevékenység mindegyike végezhető, pl. e-book-olvasó, tablet, nyomtató stb.
- Egy olvasó környezetben mindig vannak megszokott *olvasóhelyek*: fotelok, ágyak, székek, melyek a különböző olvasási alkalmakhoz igazodóan változhatnak. A munkavégzéssel kapcsolatos olvasó tevékenység például máshol történhet, mint az élményszerző olvasás, vagyis ezek a szférák elkülönül(het)nek. De ilyen hely lehet egy mesesarok vagy egy kuckó is.

- Írásra használt bútorok: *írásasztalok, asztalok*, ahol ezeket a tevékenységeket véghezvük. Egy íróasztal ehhez kapcsolódó mintákkal megerősítve már önmagában is írás-tevékenységre hívó hely.
- A lakókörnyezethez közel lévő, fizikálisan is jelen lévő *épületek*, melyekben rendszeres író-olvasó tevékenységet végeznek, pl. oktatási *intézmények*, könyvtárak, rendelők stb.
- Fizikálisan jelen nem lévő, de írásra, olvasásra lehetőséget adó *virtuális intézmények, felületek* az interneten keresztül.

Literációs attitűdök, szokások

Az attitűdök, szokások közé azok a személyes beállítódások kerültek, amelyeket egyrészt a gyermek a saját környezetében lévő személyektől vesz át: tőlük tanulja a literációs viselkedési mintákat, másrészt a gyermek természetes kíváncsiságából erednek.

A gyermek környezetében élők literációs szokásai, viselkedései

- Könyvek, újságok, iratok, feliratok, táblák, egyéb *nyomtatott termékek mindennapos használata*, forgatása, a velük való gyakori kontaktusok, rendszeres és aktív interakciók az írott szöveggel.
- Az *olvasás mint szabadidős* tevékenység: a nyaralások, utazások kötelező tartozéka a könyv, vagy rövidebb szabad időkben elfoglaltság a keresztretjvényfejtés, vagy a társasjátékokhoz, játékokhoz kapcsolódó író-olvasó tevékenység.
- Az *olvasási tevékenység különféle aktivitásmódzatai*: a gyerek környezetében élők különböző olvasási tevékenységi formáinak elkülönülései, amit jelez az arra fordított rövidebb-hosszabb idő, a tevékenység végzésének módja, állva, ülve, menet közben például, legyen az egy levél, egy feljegyzés, egy recept, menetrend, egy színházjegy vagy programfüzet, egy használati útmutató, egy sms, egy tájékoztató elolvasása vagy akár fürdés közbeni, elalvás előtti vagy tanuláshoz kötődő olvasási tevékenység.
- Az *olvasási célok* elkülönülése, amit jelez a viselkedési attitűd: az olvasás megjelenik például mint információszerző, kapcsolattartó, élményszerző tevékenység.
- Az olvasás által kiváltott reakciók, az *olvasás által okozott hatás* értelmeződik a gyerek számára: recept elolvasása után főzés, a gyógyszerhasználati útmutató után gyógyszer beszédése, banki levelek elolvasása és elrakása, élményszerző olvasás utáni lelkiállapot érzékelése stb.
- Az *olvasás módja* lehet *néma* vagy *hangos*. A felnőttek döntő többségben némán olvasnak, ha saját maguk számára olvasnak valamit. A hangos olvasás többnyire azt jelenti, hogy más is jelen van, másnak olvassa fel az adott szöveget. A gyermeknek szánt olvasások mindig így történnek. A kettő elkülönülése jelentéssel bíró esemény.
- *Olvasási tevékenység előkészítésére irányuló aktusok*, például a könyvtárlátogatás, könyvesboltba menés, könyvek, újságok lapozgatása bevásárlóközpontokban, elektronikus eszközök bekapcsolása.
- *Könyvekről, olvasásélményekről való beszélgetés*.



*Egy 3,5 éves kisfiú és anyukája közös könyvnézegetése és beszélgetése a könyvről a Körirodalom Gyermekkönyvtárban
Fotó: Csorba-Simon Dalma*

- *Információkereső tevékenységek* virtuális és fizikailag manifesztálódott helyeken: elektronikus eszközökön, könyvtárban.
- Az *írásbeli tevékenységi formákhoz* kapcsolódó hosszabb-rövidebb terjedelmű, különböző műfajú, eltérő írástevékenységek alkalmazása: információrögzítés - jegyzetelés, adatlapnál – a kitöltés módja, a kapcsolatfenntartás – párbeszédesszövegek létrehozása, vagy akár a tanulás, a munkavégzés szükségleteihez igazítottan hosszabb, összefüggő írásközpontú alkotása.
- Eszközhasználatától függő írásmódok: kézirás (íróeszközzel, tollal, ceruzával) vagy billentyűzethez kapcsolódó írásbeliség.

A gyermek literációs viselkedéseinek a kialakulása, a kialakítása

- Hozzáférhető, saját könyvvállománnyal rendszeres, önálló interakciók.
- Személyközi interakciókhoz kötődő olvasások: rendszeres, napi szintű mesélés a gyermeknek, képeskönyv-nézegetés.
- A meséléshez kapcsolódó *könyvstruktúra-ismertében* való jártasság megszerzése, mutatása. Megfelelő térbeli tájékozódás a könyvben: tartalomnézegetés (a tartalom funkciójának a megértése, a tartalom helyének (elől vagy hátul) megértése, a címek funkciójának körvonalazódása, a mesék hosszának időhöz való kapcsolása, az oldalszámok funkciójának megértése, a mese illetve a könyv elejének térbeli meghatározása és megértése, az olvasásirány és az olvasási sebesség megtapasztalása akár ujjkövetés segítségével, az illusztrációk és a képzelet szerepének elkülönítése stb.
- *Könyvtárlátogatás, könyvesboltban* időtöltés, az itt töltött könyvismerkedős, könyvlapozgató idők, könyves programok. A szülő könyvtárba kísérése is literációsismeretközvetítő elem, pl. annak megtanulása, hogy milyen viselkedési szabályok érvényesek a könyvtárban, mi segíti a tájékozódást.



A kis olvasó

Forrás: Melanie Holtsman (<https://www.arts.gov/art-works/2014/big-read-little-readers>)

- Olvasással, betűvetéssel való próbálkozások – *kváziolvasások, kváziírások*. Úgy tesz, mintha olvasna, kinyit egy könyvet, esetleg artikulációt is jelez, vagy „föl is olvas”, illetve mutatja az ujjával, mintha olvasná a sorokat. Úgy tesz, mint az anyukája, amikor főzőcskét játszik, úgy tesz, mintha olvasná a receptet. Vagy fölolvassza a babájának, esetleg úgy tesz, mintha leírná, „aláírná” a saját nevét.
- *Szimbólumok, illetve a szóképek felismerése* (pl. *TESCO, tolni, húzni* – logografikus olvasás), a szimbólumhoz, szóképekhez tartozó nevek „kiolvasása”.
- *Az eszközökhöz kapcsolódó feliratok közti viszony megértése*: vonatjegyen információ az utazás helyéről, időpontjáról, szöveges térképek a bevásárló-központokban, útmutatók, tömegközlekedési eszközökön a közlekedési szabályok stb.
- *Szövegfeldolgozást* mutat a mesékhez tartozó *rajzok* készítése, a verbális információból a mentális reprezentáció és a rajzkészség segítségével vizuális alkotás készítése.
- *Részvevő meseolvasás*: interaktív olvasás, felolvasás vagy fejből mesélés együtt a gyerek bevonásával, kreatív szövegalkotás, dramatizálás, eljátszás, a gyakran ismétlődő meseszövegsorokat a gyerek mondja, mintha ő olvasná.
- *Fonéma/ betű alapú szövegjáték*, szókincsbővítés: olyan szavak keresése, amelyekkel a saját neve kezdődik, vagy felismeri a rendszámokon a saját nevének kezdőbetűjét.
- *Ismert szövegek* (meséből vagy rajzfilmből), mondókák *gyakori mondogatása*, ismételtetése, szerepjátékok játssza.
- Beszélgetéskedzdeményezés, egy rajzfilm vagy egy *mese elmesélése* másnak. Spontán beszélgetéssel vagy akár irányított beszélgetéssel. Ezek a szövegértés, szövegalkotás műveletei.
- *Játékok betűformákkal*: mágnestáblán, műanyagból készült betűkkel például.
- *Mesevárások*: fizikai (pl. ágyba bújik, könyvet választ) és mentális fölkészülés (várakozások, beleélések, képzelet beindítása – nélkülözhetetlen a szövegértéshez) a meshallgatásra.

- *Könyvajándékosok, könyvcsere, könyvek elvitele óvodába vagy a barátokhoz.*
- *Olvasásban jártas személy keresése szükséges az írott információ-hozzáférések mediálásához.* Pl. a társasjátékok, játékok megismeréséhez felnőtt segítségre van szüksége a gyermeknek, hiszen a szabályt neki kell felolvasni, illetve olykor a játéktevékenység része a további olvasási-írási készség használata. Az írásbeliség kultúrájához való hozzáféréshez mindaddig egy médiumra van tehát szükség, amíg a gyermek el nem sajátította az olvasást. (Az óvodások számára kitalált társasokhoz, játékokhoz nem csatoltak még például olyan QR-kódot, amely egy okostelefon segítségével elmagyarázná a játékot a gyermek számára.)

A literációs ismeretek

A literációs ismeretek között azokat a tudásokat igyekeztünk felsorolni, amelyek a literációs környezetben tapasztaltakból leszűrődnek, ismeretként épülnek be a gyerek tudásába.

- Az írás-olvasás hozzátartozik a mindennapi kommunikációhoz (kinek jobban, kinek kevésbé).
- Az írás és az olvasás összefügg a nyelvvel, az élő szóval.
- Különböző típusú, műfajú, tartalmú, funkciójú, célú és hatású szövegek léteznek. Műfaji ismeretek szerint a gyermek pl. meg tudja különböztetni, felismeri a mese, vers, használati útmutató, recept stb. sajátosságait, ha ezt még nem is tudja pontosan verbalizálni.
- Az előzőekhez különböző szövegstruktúrák tartoz(hat)nak. A szövegstruktúrákon belüli elemek eltérő funkcióval, jelentéstartalommal rendelkeznek.
- Kialakul a könyvekben való téri tájékozódás rutinszerű készsége (megfelelően tartja a könyvet, az elején kezdi, és nem áll a könyv fejfel lefele a kezében, tudja, hogy hol keresse a tartalomjegyzéket, mire való, érti az oldalszámok szerepét, mire való a címek, balról jobbra, fölülről lefelé történő olvasásirány ismerete).
- A könyvekben lévő illusztráció és a szöveg viszonyáról való fogalomalkotás. A könyvválasztás során képzelet van arról, hogy a kisebbeknek szóló könyvekben esetleg több a rajz, és ez is befolyásolja a választását.
- Bizonyos szövegek erősebb, míg más szövegek gyengébb hatást gyakorolnak az olvasóra.
- Az írás-olvasás történhet digitális és nem digitális felületen is.
- Kialakul a fogalma a szavak, betűk közti különbségről, arról, hogy vannak rövidebb és hosszabb szavak. Tudja, hogyan tagolódnak a szövegek, bekezdések, címsorok, megkülönbözteti a központozást a szavaktól. Tudja, hogy a szavak betűkből állnak, esetleg a gyermek maga is próbálkozik a szavak követésével az ujjával, érdeklí, hol tart a felolvasó a mese szövegében.
- Fokozatosan kialakul, hogy a leírt szó a kimondott szóval ekvivalens, hogy a szavakban lévő betűk pedig a hangoknak felelnek meg, s ennek tudatában nemcsak a kód megfejtésével fog próbálkozni, hanem annak kreatív használatával is.
- Meg tudja különböztetni a betűket a számoktól, és azokat egyéb más vizuális jelektől.

Záró gondolatok

A literációs tudatosság az írott szövegekkel folytatott interakciókon keresztül fejlődik. Azok a kisgyermek, akiknek a környezetében komplexebben jelen van a mindennapokban az olvasás és az írás, több évnyi előnnyel rendelkeznek már iskolába lépéskor a literációs ismereteik, s így az olvasáselsajátítás folyamata szempontjából azokhoz képest, akiknek az írásbeliség csak igen korlátozott mértékben jelenik meg az életükben. Ez nemcsak a fent felsorolt tényezőket illeti, hanem nagymértékben befolyásolja a szókinccs alakulását. Az a gyermek, akinek nagyobb a szókinccse, gyorsabban fejlődik az olvasástanulásban, hiszen a ksilabizált betűkhöz gyakrabban tud jelentést társítani a meglévő szókinccsén keresztül, és ez a jelentéstársítás felgyorsítja a silabizáló olvasás rápillantásszerű olvasássá való átalakulását. A fejlettebb szókinccs fejlettebb anyanyelvi tudatosságot (a fonológiai, szemantikai, szintaktikai és pragmatikai tudatosság) is eredményez, vagyis a literációs tapasztalatszerzés meghatározza az anyanyelvi tudatosság fejlődésének a mértékét és az ütemét is.⁶ Mindezek kritikus elemei lesznek az olvasástanulás fejlődésének. Az anyanyelvi tudatosság fejlettsége, a nyelvi kreativitás kifejlődése hozzásegíti a gyerekeket a metanyelvi tudatosság eléréséhez is. Ez a metakognitív viselkedés olyan tudatos és szándékos értelmező stratégiák használatára ösztönzi az olvasó embert, amelyek jobb és hatékonyabb tanulási képességekhez és eredményességhez vezethetnek kevesebb energiabefektetéssel. Számos tanulmány igazolta már, hogy az iskola igazából nem képes csökkenteni a tanulók közti kognitív különbségeket, sokkal inkább a Máté-effektus lesz egyre erőteljesebb az évek előrehaladtával. Ezért a gyermek számára tudatosan szervezett korai, komplex literációs tapasztalatszerzéseiről nem túlzás azt állítani, hogy sorsdöntő jelentőségűek lehetnek.

A jól fejlett literációs tudatosság, szövegértési készség az egész személyiségre pozitív hatást gyakorol: önbizalom-erősítő, kommunikációfejlesztő, szociális készségeket fejlesztő hatásuk is kimutatható, hiszen a sokat olvasó emberek empatikusabbak a környezetükkel is.

Jegyzetek

1. Ostorics László, Szalay Balázs, Szepesi Ildikó, Vadász Csaba: PISA2015 – Összefoglaló jelentés. Budapest: Oktatási Hivatal, 2016. Elérhető: https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatasi/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2015_osszefoglalo_jelentes.pdf
2. Balázi Ildikó – Ostorics László – Szalay Balázs – Szepesi Ildikó: PISA2009. Összefoglaló jelentés. Szövegértés tíz év távlatában. Budapest: Oktatási Hivatal, 2010.
3. Uo. 56–57.
4. Tóth Dénes – Csépe Valéria: Az olvasás fejlődése kognitív idegtudományi nézőpontból. Pszichológia, 2009 (29) 4. sz. 357–375.
5. Balázi – Ostorics – Szalay – Szepesi i.m. 65.
6. Vö. Szinger Veronika: Kivárás és bontakozó írásbeliség – Hagyomány és újszerűség az óvodai írás- és olvasás-előkészítésben. Elektronikus Könyv és Nevelés, 2007 (9) 1. Elérhető: <http://olvasas.opkm.hu/index.php?menuId=125&action=article&cid=789>

Sándor Ildikó

A mesemondás három aranyalmája¹

Előadásomban napjaink egyre terebélyesedő népmesemondó mozgalmának három aranyalmájáról beszélek: a művészet, a közösség és a tudás mesei jelenlétéről, valamint arról, hogy ma, nekünk mit jelent, mit ad a népmese elmondása és hallgatása, milyen kihívások és feladatok előtt állunk e területen. A mese, mesemondás kifejezéseket használva (a „nép” előtag elhagyásával) is kifejezetten a népmesére gondolok a következőkben.

Az első aranyalma: a mesemondás mint művészet, esztétikum

„... még voltam egy ember, olyan, hogy a mesemondásba költőnek nevezhettem volna magam”

Cifra János mesemondó szavai is igazolják, a paraszti közösség – és benne a mesemondó maga is – tudatában volt annak, hogy a mesemondás a hétköznapi tudatformáktól, a kommunikációs rendszerek mindennapos használatától eltérő művészi megnyilvánulás.

A népmese szóbeli költészet, és mint ilyen, az esztétikailag megformált szó(beliség) művészete, s ekképpen elsődleges célja, feladata a gyönyörködtetés. Az elbeszélő szóbeli költészet egyik legrangosabb műfajára, a népmesére szilárd szerkezet, nyelvi ritmus és költői megkomponáltság jellemző – ahogyan a Magyar Néprajzi Lexikon „népmese” címszava fogalmaz. Ennyiben a történetmesélés (*storytelling*) nagyobb halmazán belül egy kisebb, jól elkülöníthető egységet képez – a népmese beletartozik a *storytelling* kortárs áramába, de nem minden történetmondás tekinthető mesemondásnak.

A mesei műfaj poétikai jellemzői, szabályai értelmében a népmese epikus, elbeszélő, prózai műfaj, a konferencia hallgatói számára jól ismert kötött tartalom és szerkezet, számos, csak a népmesére jellemző formai és stílusbeli jellegzetességgel írható le.

Napjaink mesélői nagyobb részt könyvekből merítik mesetudásukat. A mai mesemondó (aki nem szájról szájra sajátítja el a meséket) akkor jár el helyesen, ha meserepertoárja kialakításához és folyamatos bővítéséhez néprajzi szempontból hitelesen közreadott meseszövegekhez nyúl. A mesemondó feladata, hogy a könyvből megismert, megtanult mesét életre hívja és a szóbeliség keretei közé illessze. Mindezt úgy teszi, hogy nem me-

moriterként mondja föl a mesét (erre a mesemondó versenyek szervezői figyelmét külön is szeretném fölhívni), hanem a szöveg belső logikáját, a szüzsét megőrizve, a főntebb említett szerkezeti, stilisztikai szabályokat betartva minden mesemondáskor újraalkotja, rögtönzi a mesét.

A jó mesélő sok mesét tud, gazdag repertoárja láthatatlanul is háttérrel ad az épp elhangzó történethez. A legszebb tündérmeséket írásban rögzítették, hang- és filmfelvételek nem készültek róluk. A mesemondó nem alapozhat kizárólag a saját terepen szerzett élményeire, tapasztalátára, hiszen az eredeti környezetben már nem él tiszta formájában az elmúlt két évszázadban lejegyzett mesék túlnyomó része. Ugyanakkor szegényiténé a repertoárt, ha szigorúan csak a meglévő és hozzáférhető hangzó- és filmfelvételekre támaszkodnánk.

Magának a mesemondónak kell megtalálnia azt a kényes egyensúlyt, ami a napjainkban is felgyújtható mesék és a régebben dokumentált meseszövegek együttélését szolgálja. Napjaink jó mesélője biztos esztétikai érzékkel válogat a végtelen mesekincsből, ismeri a műfaj jellegzetességeit, szabályait – és ezeket gördülékenyen, magabiztosan alkalmazza, amikor kiáll a hallgatósága elé.

A költőileg megformált szó művészi, esztétikai élményt nyújt, azaz gyönyörködtet. Tudni kell azonban azt is, hogy a szóbeliség más törvényszerűségeket hordoz, mint az írott, kőbe véselt irodalom. Hogy elsőként a legfontosabbat említsem, a mesehallgatónak nem áll módjában visszalapozni (szemben a mese olvasójával). Ezért úgy kell mesélni, hogy a hallgatóság ne veszítse el a fonalat, vagy ha ez megtörténne, akkor a mesemondás keretein belül találjon vissza a történet fonálához.

A szöveg megformálásának tartalmi és akusztikai eszközei, valamint a kéz, az arc és a test beszéde nyelven segítik a figyelem fenntartását, különösen egy hosszabb mesemondás során. A mesélők a költői eszközök széles köréből merítenek. Gyakorik az ismétlés különböző formái (halmozás, fokozás, ellentét), valamint a hasonlat, a metafora és a metonímia; mind-mind az értést könnyítő és a szöveg befogadását segítő, mnemotechnikai eszközök. A népköltészetben gyakran alkalmazott megoldásokról van szó. Az ismétlés és a párhuzamosság az archaikus, szóbeli költészet(ek) elemi törvényszerűsége. Az ismétlések az alliterációtól a figura etimologikán keresztül (hetedhét, szépséges szép) a kötötteen ismétlődő párbeszéddekig és az összetett szerkezeti hármasságokig szövik át a mesét.

A mesemondó ajkán szöveggé formálódó szavak, mondatok tartalmának megértéséhez és a művészi élményhez, egyszersmind a figyelem ébrentartásához is nélkülözhetetlenek az akusztikus megformálás eszközei. Az alliteráció egyszerre nyelvi-esztétikai és mnemotechnikai (a tanulást, a memorizálást és a mese felidézését segítő) eszköz. A szókezdő hangzók összecsengése a nyelv zenciségére, a szöveghangzásra erőteljesen építenek, ezek fontos párjai a testzajok: csettintés, a két kéz összecsapásával keletkező hang, dobbantás, füttyentés stb. A testzajokat a beszédhez képest más akusztikai tartományban érzékeljük, így jótékonyan stimulálják a lankadó auditív figyelmet, emellett fontos eszközei az érzelmi megnyilvánulásoknak, közvetlen érzékelésen keresztül, a beszédhez társuló kifejezésnek. A Hagyományok Háza *Mesebeszéd* című oktató dvd-jén külön gyűjtöttünk erre vonatkozó példákat mai mesemondóktól.

A szavakon és a hangzáson túl a mesemondás kifejezőeszközei között ott találjuk a kéz- és arcjátékot, a testbeszédet, a hanghordozásban (tempóban, hangszínben, hangereőségben) rejlt (metakommunikációs) lehetőségeket – vagyis a mesélő és hallgatósága

között az adott pillanatban, az adott közegben megvalósuló sokrétű közlést. Mindezen eszközök alkalmazása a mesélés során szorosán kötődik a szóbeli, személyes közlés kezeihez.

A mesemondó nemcsak előadó, hanem alkotó is, hiszen a színhagyományozó költészet lehetőséget ad arra, hogy ne pusztán reprodukáljunk, fölmondjunk egy megtanult szöveget, hanem minden egyes mesélés alkalmával újraalkossuk és variálgassuk pillanatnyi inspirációnk szerint (a helyhez, a helyzethez, a jelenlévők reakcióihoz vagy akár a váratlan külső körülményekhez formálva azt). Éppen ezért kell a mesemondónak saját fantáziájára támaszkodnia, saját élményeit is beleszőnie a mesébe.

Az élvezetes, élőszavas mesemondás alapvető építőköve a szerkezeti ismétlés, amelyet a könyvbe átirított mesék esetében gyakran elhagynak. A lerövidítés esztétikai értelemben és a szövegbefogadás tekintetében is sokat ronthat a szövegen: A korábban már idézett Cifra János mesemondó így vélekedik a mesemondó szerepéről:

„Változtatni nem lehet. Hanem szépíteni. Akárhogy hallotta az ember, de nem akárhogy mondhatja el.”

A hazai folklorisztika egyik legjelentősebb teljesítménye az egyéniségkutató iskola/irányzat, amely leginkább a mesekutatás területén volt jelen (Ortutay Fedics Mihály mesélő repertoárjának és életútjának közlésével indította). A mesemondó egyéniségek mélyreható tanulmányozásával például úgy gazdagíthatja a mai mesemondó tudását és talentumát, ha a közismert mesei fordulaton túl (mentek mendégéltek), legkiválóbb paraszti mesélőink egyéni vagy csak a lokális közösségekben élő mesei fordulatait, mesélésük egyéni stílusjegyeit megismerik és beillesztik meséikbe.

A mesélő szóval teremt képeket. Ismét Cifra Jánost idézem: „Ne siessék el, ne kurtítsák meg” – nem a cselekményszöveg összetettsége, szerteágazó mivolta, hanem a képi gazdagság, a részletező elbeszélő stílus teszi élvezetessé és költőivé a jó mesemondást – így bontja ki Nagy Olga erdélyi mesekutatató Cifra vélekedését.²

A mese második aranyalmája: a mesemondás-mesehallgatás közösségi jellege

Ahogy Kovács Ágnes – és nyomában számos népmesével foglalkozó kutató – hangsúlyozza, nincs magányos mesélés: a mesemondáshoz legalább két ember, a mesélő és a hallgató szükségeltetik. -

Amint a mesemondás csínja-bínja elsajátítható, úgy a mese hallgatása (befogadása) is tanulható és tanulandó. Mesehallgatónak sem születik az ember, hanem azzá válik. Különösen igaz ez, amikor nem a napjainkban megszokott, intim esti mesemondásra gondolunk saját 1-2-3 gyermekünk számára, hanem a nagyobb létszámú hallgatóság előtt elmondott mesére. A hagyományos mesemondási alkalmak résztvevői észrevétlenül, a maguk közösségében tették magukévá azokat az íratlan szabályokat, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy a mesélő a mesemondásra összpontosíthasson, illetve a mesehallgatók is átadhassák figyelmüket ennek a páratlan élménynek.

Napjainkban ez a mesemondó feladata: fordítson gondot arra, hogy a résztvevők számára komfortos legyen a helyzet! (A gyerekek imádnak hasalva vagy épp a földön, párnákon összekucorodva mesét hallgatni; nem mindegyikük tud nyugton maradni, de ha a kezében lévő tárgyalt molyolhat, miénk a figyelme).

A mesélővel való szemkontaktus is igen fontos: Fábián Éva például addig nem kezd mesélni a „*Találkozás a népbagymánnyal*” rendezvényünkön, míg nem ül úgy mindenki kényelmesen (70-80 gyerekről van szó ilyenkor), hogy láthassa a mesemondót és az is viszont hallgatóságát. Bemutatkozás után elmondja, mire készül, kérdez, beszélget, megszólít – és ha már mindenki figyelme őrá irányul, akkor kezd csak bele a mesébe.

„...az élő közösségi mesemondásban éppen az a jó, hogy pontosan annak a jelenlévő kis társaságnak szól” (Tóth Kriszta, az *Abol a madár se jár...házigazdája*)³ A jó mesemondó hallgatóságához igazítja, mit és hogyan mesél. Ebben az esetben a mesehallgatás közös élménnyé, közös tudássá válik. Néhányan ülnek itt a teremben, akiknek a „harangzsir” kifejezés hallatán nemcsak egy mesei epizód jut az eszükbe, hanem egy esti mesélés számtalan, fel-felbuggyanó közös kacagása.

„*A hallgatók is reagálnak, közbeszólnak, együtt élnek a mesével...nincs bálátlanabb dolog, mint néma, reakció nélküli közönségnek mesélni.*” (Tóth Kriszta)

A mesemondón is múlik, illetve nagyobb részt az ő kezében vannak azok az eszközök, amelyeknek köszönhetően a mai mesehallgató aktív részese lesz a mesélésnek. Gyerekeknél ilyen lehet az indító, közös mondókázás, vegyes életkornál pedig a közös ének, feleletgatók, beugratók, találós kérdések. A mesemondás megkezdése előtt ezek a fortélyok arra is jók, hogy a figyelmet odairányítsák, a két fél egymásra hangolódjon, illetve a mesemondó e gesztus segítségével mintegy szerződést kössön a közönséggel, hogy itt nem kell pissenés nélkül hallgatni.

A mesemondó legyen érzékeny a hallgatóság reakcióira! Az egyik mesém elején a savanyú krumplilevesből és túrós galuskából álló vacsorával a zsoboki gyermekotthon lakói roppant elégedetlenek voltak. Rövid egyeztetésbe fogtunk (kérdések segítségével), melynek eredményeként aznap a szegényember házában a menü „csigaleves” (csigatészta húsvésvé), mics és szalmapityóka volt (ketchup ügyben nem jutottunk dűlőre).

A jó mesélő bevonja hallgatóságát a mesélésbe: teret ad megnyilvánulásainak, ösztönzi őket az aktív részvételre. Legjellemzőbb eszközei a mesemondás folyamatában a kiszólás, megszólítás (az egész hallgatóságé vagy épp egy konkrét hallgatóé), kérdés, amelyre valóban választ, reakciót várunk. *Mesebeszéd* dvd-nk példaanyagában külön kigyűjtöttük, hogyan alkalmazzák ezeket a mesemondók különböző életkorú közönségek előtt, szabadban, zárt térben, kisebb és nagyobb létszámú hallgatóság esetében.

A könyv alapú irodalmi művek befogadásával szemben a mondott mese esetében térben és időben nem különül el a kódolás-dekódolás, vagyis az (újra)alkotás és a befogadás egyidejű, így a hallgatóságnak lehetősége van a közvetlen visszajelzésre, és ezek a jelzések alakíthatják a mesélés folyamatát is. A szerző nélkülség, a nyitott szövegformálási lehetőségek nemcsak a mesélő, hanem hallgatósága számára is teret adnak, hogy bekapcsolódjanak az alkotói folyamatba.

A népmese harmadik aranyalmája: a mesék által közvetített tudás és erkölcs

Cifra János erdélyi mesemondó után most a vajdasági Szócs Boldizsár gondolatait hívom segítségül a mesemondás harmadik aranyalmájának bemutatásához: „*a mese a szegényember egyeteme*”. A népmese harmadik aranyalmáját egy szóval nehéz lenne meghatározni.

nom, hiszen a népmese demokratizmusa, azaz mindenki számára hozzáférhető, befogadható mivolta és a mesék által közvetített tudás és erkölcs együttesére gondolok.

A népmese napjára 2009-ben közzétett felhívás⁴ a fenti kérdésre irányítja a figyelmünket, amikor azt emeli ki, hogy a mese olyan narratíva, amely a kulturális emlékezet kiemelkedően fontos forrása. A mesélés mint történetmondás szimbolikus képeket alkalmaz, méghozzá olyanokat, amelyek a hallgatók számára hozzáférhetőek, megragadhatóak. A moralitás pedig úgy jelenik meg a mesékben, hogy a kezdeti probléma/konfliktus, amely a főhőst útnak indítja és cselekvésre készíti, útja során a küzdelem (= megküzdés) stratégiáit sorakoztatja föl, és jóllehet az elbukás lehetőségét is fölillantja a próbatételek közben, ám a mesében a legtöbbször az igazak oldalán ott a korrekció lehetősége és a segítség (gyakorta a váratlanul érkező csoda képében). A mesékben végül mindig az igazság győzedelmeskedik. A mesei világban rend van.

A mesemondás helyet keres és talál napjaink kultúrájában. Nyári táborokban gyerekek, felnőttek, vegyes korú és összetételű hallgatóság, a fesztiválkultúra is nyitni látszik a mesemondás irányába és lassan megtalálja (ez egyáltalán nem könnyű feladat!) a mesemondáshoz alkalmas helyszínt, körülményeket. A közösségi terek, a kávéházak, az oktatás és nevelés intézményei szintén a rendszeres mesemondás helyszínéül szolgálhatnak.

A mesélésnek helye van a gyermekek mellett a felnőttek között is. A mese művészi-esztétikai élményt, közösségi együttlétet, tudást és erkölcsi útmutatást tud nyújtani a különböző műveltségi és szociokulturális háttérrel rendelkező hallgatóságoknak.

Jegyzetek

1. Az előadás a Magyar Olvasástársaság és a Hagyományok Háza által szervezett népmese konferencián hangzott el, 2017. szeptember 22-én, Pécsen.
2. Nagy Olga: Cifra János meséi. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.
3. Lengyel Tóth Kriszta: Ahol a madár se jár ... Fordulópont, XVI. 63. 2014/1. 103-109.
4. Gombos Péter: Felhívás – a Népmese Napja. Fordulópont, XI. 44. 2009/2. 26-28.



Fejezetek a debreceni élclapok történetéből

A sajtótörténet sokak számára érdekes, a szakmai érdeklődők szűk csoportjánál szélesebb olvasói körök figyelmét is fölkelte a fejezete az élclapok története. A laikusokat természetesen a múltbeli humor természete foglalkoztatja; némileg leegyszerűsítve azt a kérdést, min nevettek régen az emberek. A szakembereket a lapok szociológiai, politikai háttere, társadalmi beágyazottsága, szellemi karaktere, stílusa, időről időre változó „célpontjainak” kiléte, megjelenésük föltételei, szerkesztőik személyisége, kiadásuk anyagi és technikai háttere foglalkoztatja. Gellér Ferencné a debreceni élclapok történetének egy, időben hosszabban elnyúló szeletét dolgozta föl, és pedig a *Dongó* elnevezésű lapverziókat, újabb és újabb folyamatokat magában foglaló élclap históriáját. Ez a magyar sajtótörténetben viszonylag keskeny pázsma időben 1848 nyarától 1956 elejéig terjed; ebben a több mint egy évszázadban a *Dongónak* összesen hat változata, kisebb-nagyobb szüneteket követő új folyama, változata jelent meg. A szerző kilenc, kronologikus rendű fejezetben dolgozza föl választott témáját, ám könyve voltaképpen három részből áll.

Az első három fejezetet nevezhetjük a bevezető ismeretek foglatának, hiszen amellett, hogy fölvezeti a témát, megidézi az európai élclapirodalom kezdeteit, amelyek a XVIII. századi Angliába, illetve a francia forradalom idejére nyúlnak vissza. A magyar humorisztikus sajtó első produktumának Furkács Tamás (azaz Gaál György) 1803-1804-ben kelt szelédien vicces leveleit tartja, ezekben a divatról, a cselédekről, a főváros jellegzetes alakjairól, szokásairól, a köznapi élet apróságairól esett szó. A szerző bemutatja a hazai élclapok korai történetét, amely a szabadságharc korában gyökerezik; a *Hölgyfutár Hírharang* című rovatában humorisztikus írások is nyomdafestéket láttak. A mai értelemben vett vicclapok az 1850-es évek vége felé, a kiegyezés előtt jelentek meg, ilyen volt a Jókai Mór által szerkesztett *Üstökös*, később a *Bolond Miska* vagy a *Handabanda*.

A negyedik és ötödik fejezet tartalmát nevezhetjük a közelítő ismeretek részének, hiszen Gellér Ferencné a debreceni, illetve a kiegyezés kori hazai sajtó körképét rajzolja föl, vagyis bemutatja azt a várost és azt a korszakot, ahol majd megjelenik a *Dongó*. Fölldézi, hogy az első debreceni lap az 1849 júliusában megjelenő *Alföldi Hírlap* volt, majd a klaszszikus, a „valódi” *Dongó* helyi előzményeit veszi számba, az 1861. január és szeptember

között kiadott, Mészáros Károly által szerkesztett *Dongó* című hetilapot. A szerző részletezőn ismerteti a lap anyagát, amelynek legfőbb mondandója a szabadságharc emlékének ébrentartása volt. Szintén 1861-ben, ám egyszeri kiadványként látott napvilágot a *Dongó Fullánkok*, ebben a már említett Mészáros Károly tollából származó 23 vers volt olvasható, amelyek például a németesítési törekvések ellenében szólaltak föl. Mészáros Károly nem szűnő aktivitását mutatják az olyan kiadványok, mint az általa – Dongó álnéven 1862-ben kiadott – *Debreczeni Kis Tükör*, amely afféle ismeretterjesztő kiadvány volt, vagy az először 1866-ban, aztán évente megjelenő *Dongó Naptárak*. Ugyancsak a közelítő ismeretek részét képezi az a fejezet, amely a kiegyezés után sorra megjelenő új, többnyire fővárosi élelapok szortimentjét ismerteti, mint a *Borszem Jankó*, *Bolond Istók*, *Uram-Bátyám*, *Mátyás Diák*.

A kötet hatodik, hetedik és nyolcadik fejezete adja közre a *Dongó* című élelapok voltaképpen történetét. A szerző mindenekelőtt az élelapirodalom társadalmi föltételeit, a polgárosodás és az urbanizáció XIX. századi, hazai és debreceni tényezőit tekinti át, illetve az e fejleményekből következő sajtófejlődést, hiszen 1869-től az I. világháborút megelőző évekig hét lapújdonság is megjelent a cívisvárosban. A „valódi” *Dongó* 1900-tól 1915-ig jelent meg. A szerző aprólékosan bemutatja szerkesztősége címeinek változásait, munkatársait, a munkatársak politikai irányultságát, jellegzetes címlapképeit, rovatait, tárgyalt főbb témaköreit, nyelvezetét, stílusát. Külön szól arról, milyen beállításban foglalkoztak a korszak nagy politikusaival (mint Kossuth Ferenc vagy Tisza István), és persze külön foglalkozik a főszerkesztő, Székely Imre személyiségével és sajtópereivel. 1915 fordulópontot jelentett a debreceni sajtótörténetben, ekkor szűnt meg a *Dongó* mellett az egyik legjelentősebb helyi újság, a *Debreczen* (1869-1915) is. A háborús évek, valamint a forradalom és ellenforradalom korszakának rövid áttekintése után ismerteti, milyen lapok léptek a *Dongó* helyébe; mint a hosszabb életű *Bugyi Újság* (1918-1930), a néhány hónapot megélt *Lúdás Matyi*, és a csak egy-egy számban megmutatkozott kezdeményezések, a *Korbács* és a *Mókatár*. A *Dongó* csak a II. világháború után támadt föl: a *Debreceni Dongó* 1953 és 1954-ben jelent meg mint a szocialista satíra élelapija, és pedig Obersovszky (Oby) Gyula szerkesztésében. Gellér Ferencné e lap esetében is részletesen bemutatja a szerkesztőséget, a munkatársakat, a lap szerkezetét, képanyagát, témáit és rovatait, szövegei és karikatúrái stílusát. Az utolsó *Dongó*-verzió 1956 nyarán jelent meg, mint a Hajdú-Bihar Megyei Homokkitermelő és Betonkészítő Vállalat üzemi lapja.

A kötet befejező szerkezeti egysége voltaképp az összefoglalás címet kaphatná. Hiszen az *Epilógus*ban tekinti át a szerző a *Dongó* című lapok jellemzőit, azt a vonásukat, hogy megjelenésük időszakára vonatkozóan napi szintű információkat adtak Debrecen életéről, továbbá szembevető a lapok kérészetlen szókimondása, a karikatúrák erőteljessége. A negyedik *Dongó* valódi élelap volt, harcos politikai mondandóval, amely egyfajta tükröt tartott a századforduló és az I. világháború közötti másfél évtized magyar és debreceni élete elé. Az 1945 után *Dongó* címmel megjelent lapok már a hivatalos, szocialista politika irányvonalát képviselték, jellegzetes alakjai a példamutató sztahanovisták, illetve a „lógos melósok”, a kulákok, a bürokraták voltak mint az aktuális társadalompolitika céltáblái.

A szerző néhány fontos megállapítást is tesz, ilyen például az a gondolata, hogy a humoros irodalom, vagyis az élelapok anyaga nem került be az irodalomtörténetbe, ahogyan a karikatúra is kimaradt a művészettörténetből. Jellemzi a *Dongók* kíméletlen humorát, sokszor személyeskedő hangját, méltatja vitathatatlan politikai súlyát. És fölhívja arra is a

figyelmet, hogy bár az 1945 után megjelent verziók ideológiai szempontból csakis a szocializmust képviselhettek, bizonyos elemekben visszanyúltak önnön hagyományaikhoz.

A szerző – könyvtárosként – kevésbé a filológiai, inkább a könyvészeti és tartalmi kérdésekre koncentrált, vagyis a lapszámokat kézbe véve írja le a lapfolyamok megjelenési adatait, a számainak tartalmát, tartalmi változásait. És bár rendre megadja a lapok megjelenésének adatait, a főbb témakörökre koncentrált, mint például a társadalmi viszonyok, a bel- és világpolitika, a debreceni várospolitikai, a korrupció, a jellegzetes figurák, mint Liza, a masamód lány, Tuzok Mihály „debreceni pógár”, vagy Bugyi Sándor, a talyigás. Mindezt igen sok szemelvény, szövegrészlet idézésével teszi. Szól a cikkek nyelvhasználatáról, stílusáról, a megjelenített politikusok személyiségéről. A kötethez irodalom- és rövidítésjegyzék, névmutató az illusztrációk melléklete csatlakozik.

Gellér Ferencné munkája nem értekező monográfia, a rövid jegyzet számba menő megállapítások inkább a lapok megjelenésének és tartalmának rögzítését, leírását adják. A megjelenési adatok és az idézetek jól szemléltetik a XIX. és XX. század dereka között eltelt mintegy száz év debreceni élclapirodalmának mozaikos történetét.

Gellér Ferencné: *Dongók és dongó fullánkok. Fejezetek a debreceni élclapirodalom történetéből (1861-1915, 1953 és 1956)*. Debrecen, 2017. 146 p.

Mezey László Miklós

